

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE

TOM V

WOJEWÓDZTWO POZNAŃSKIE

POD REDAKCJĄ

TERESY RUSZCZYŃSKIEJ

I ANIELI SŁAWSKIEJ

ZESZYT 6

POWIAT KALISKI

INWENTARYZACJĘ PRZEPROWADZIŁY

TERESA RUSZCZYŃSKA, ANIELA SŁAWSKA

I ZOFIA WINIARZ

INSTYTUT SZTUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DZIAŁ INWENTARYZACJI ZABYTKÓW

Inwentaryzację powiatu kaliskiego przeprowadziły TERESA RUSZCZYŃSKA
i ANIELA SŁAWSKA, miasta Kalisza — ZOFIA WINIARZ

Informacje historyczne przejrzeli
JERZY WIŚNIEWSKI (powiat kaliski) i JERZY NALEPA (miasto Kalisz)

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE
Radaktor naczelny: Jerzy Z. Łoziński, z-ca redaktora naczelnego: Barbara Wolff, asystenci redakcji: Ryszard Brykowski, Zofia Winiarz. Redakcja mieści się w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, ul. Długa 26

BLIZANÓW

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Narodzenia N. P. Marii (fig. 31). 31
Wspomniany 1380. Obecny zbudowany 1532, gruntownie re-
staurowany 1760 staraniem Maksymiliana Molskiego, kasz-
telana rogozińskiego, odnowiony 1875—83. Orientowany.
Drewniany, konstrukcji zrębowej, z wieżą na słup, zewnątrz
oszalowany. Jednonawowy. Nawa na rzucie zbliżonym do
kwadratu, prezbiterium nieco węższe, zamknięte wielobocz-
nie, przy nim od pn. zakrystia ze skarbczykiem. Przy nawie
od pn. kwadratowa kaplica św. Tekli po poł. w. XVIII. Od
zach. ponad fasadą kwadratowa wieża, zwieńczona helmem
blaszanym z latarnią 1885; przy wieży dwa składziki i nie-
wielka nowsza kruchta od pd. Wewnątrz stropy. Między pre-
zbiterium a nawą belka tęczowa. Chór muzyczny wsparty na
profilowanych słupach. Okna nawy zamknięte łukiem, w pre-
zbiterium okrągłe. Gzyms wieńczący profilowany. Dachy
gontowe: nawy i prezbiterium dwuspadowe, kaplicy trój-
spadowy, zakrystii pulpituowy sięgający kalenicy prezb-
iterium. Troje drzwi klepkowych z zamkami w. XIX. W oknie
zakrystii krata kowalska. — Ołtarze: 1. główny rokokowy
1780, z rzeźbami świętych i obrazem Matki Boskiej Często-
chowskiej w. XVII (?) w sukience srebrnej fundacji Anny
Molskiej ok. 1760; 2. w kaplicy, w kształcie rzeźbionej ramy
z obrazem św. Tekli ok. 1760; 3—4. dwa ołtarzyki 1760 fun-
dacji Maksymiliana Molskiego, z malowanymi postaciami
śś. franciszkańskich i dominikańskich. Ambona z malowa-
nymi postaciami ewangelistów na korpusie 1. poł. w. XVII.
Konfesjonał, dwie ławy i klęcznik rokokowe. Obrazy: Matki
Boskiej z Dzieciątkiem w typie Matki Boskiej Śnieżnej,
z datą na ramie 1584; Koronacji Matki Boskiej (fig. 95) 95
1. ćw. w. XVII. Rzeźby: Chrystusa Zmartwychwstałego 1786;
Matki Boskiej (fig. 132) i św. Jana Nepomucena ludowe wy- 132
konane przez *Antoniego Babiarczyka* ok. 1940. Monstrancja
1822 fundacji Józefa Jadeckiego.

DZWONNICA. Zapewne 2. poł. w. XVIII. Drewniana, kon-
strukcji słupowej, oszalowana. Dwukondygnacyjowa z za-
daszeniem; dach namiotowy, kryty gontem.

BŁASZKI

MIASTEczKO. Pierwotnie wieś. Jan Kazimierz nadaje prawo na targi 1652; wzmiankowane jako miasto 1726. Własność m. i. Błaszkwskich w. XV—XVI, Radoszewskich, Lipskich w. XVIII. W 1. poł. w. XIX rozwój sukiennictwa. Pożary m. i. 1787, 1904. Położone na drodze z Kalisza do Małopolski i na Mazowsze. Ósrodkiem silnie wydłużony w kierunku pn.-pd. prostokątny rynek, uregulowany zapewne po pożarze 1787, przecięty szosą. Kościół usytuowany przy wsch. pierzei rynku. Zabudowa w części pd. rynku murowana, przeważnie piętrowa, z 1. i 2. poł. w. XIX; w części pn. zabudowa rzadka, m. i. drewniana, o charakterze wiejskim.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Anny. Parafia wzmiankowana 1386. Kościół drewniany p. w. N. P. Marii istniał przed 1729, odbudowany ok. 1740. Obecny murowany wzniesiony 1779—89 z fundacji Ignacego Lipskiego właściciela miasteczka; odnawiany 1901 i 1951. Późnobarokowy. Otoczony niskim murem z trójdzielną bramą od zach. W narożnikach pd.-zach. i pn.-zach. muru dwie kaplice-kostnice murowane, współczesne kościołowi. Kościół orientowany. Murowany, otynkowany. Trzynawowy, bazylikowy, z wieżą w fasadzie zach. Prezbiterium dwuprzęsłowe zamknięte zewnątrz wielobocznie, wewnątrz półkolistym, przy nim dwie analogiczne zakrystie, nad którymi łeże, otwarte do prezbiterium półkolistymi arkadami. Korpus czteroprzęsłowy. Nawa główna otwarta do bocznych arkadami na filarach, przy których parzyste pilastry, wspierające odcinki belkowania. Sklepienia żaglaste, w nawie głównej na gurtach. Chór muzyczny trójarkadowy z balustradą wklęsłowypukłą. Okna nawy głównej o dekoracyjnym wyrozu z odcinków łuku, naw bocznych zamknięte odcinkowo. Wieża dwukondygnacyjowa, na narożnikach opielastrowana, kryta barokowym hełmem blaszanym z latarnią. Dachy dwuspadowe, naw bocznych pulpitarne, kryte dachówką. Drzwi klepkowe koniec w. XVIII. — Wyposażenie wnętrza jednolite 4. ćw. w. XVIII. Ołtarz główny, dwa boczne i ambona stiukowe; dwa ołtarze drewniane. W bocznych obrazach z końca w. XVIII: Chrystusa na Krzyżu i św. Rocha. Nagrobek gen. Józefa Lipskiego (zm. 1817) klasycystyczny, marmurowy, z herbem Grabie i rzeźbami kariatyd.

PLEBANIA. Zapewne z końca w. XVIII. Murowana, otynkowana. Jednopiętrowa, nakryta dachem naczółkowym.

BORKÓW STARY

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Andrzeja Apostoła. Wspomniany 1412. Obecny wzniesiony 1710 z fundacji Bartłomieja Tarły

bpa poznańskiego, odnowiony i wyposażony staraniem proboszcza Mateusza Stawickiego ok. 1760, restaurowany 2. poł. w. XIX. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany. Jednonawowy. Prezbiterium węższe i niższe od nawy, zamknięte wielobocznie z prostokątną zakrystią od pn. Przy nawie od pn. kwadratowa kruchta. Od zach. wieża konstrukcji słupowej z kruchtą w przyziemiu. We wszystkich pomieszczeniach stropy. Otwór tęczyowy z belką profilowaną na której krucyfiks barokowy. Okna prostokątne zamknięte odcinkiem łuku. Wieża dwukondygnacyjowa z zadaszeniem, zwieńczona hełmem z latarnią. Dachy dwuspadowe kryte blachą. Na nawie blaszana wieżyczka na sygnaturkę. Troje drzwi klepkowych z okuciami zapewne w. XVIII. Na wsch. ścianie prezbiterium rzeźbiony krucyfiks i dwa aniołki barokowe. — Trzy ołtarze i ambona 1. ćw. w. XVIII; w głównym obraz Matki Boskiej w. XVII w sukience drewnianej w. XVIII; w ołtarzu bocznym ze zwojów akantu obraz św. Rocha. Chrzcielnica kamienna z herbem Topór na nodusie, fundacji bpa Bartłomieja Tarły 1. ćw. w. XVIII. Obraz św. Franciszka Ksawerego w. XVIII. Monstrancja (fig. 145) z herbem Ostoja i literami NS DG EV 145 bpa warmińskiego Mikołaja Szyszkowskiego, sprzed 1643. Dwa kielichy analogiczne późnobarokowe: 1. ze starszą plakietką na której herb Ostoja i litery NS DG EV tegoż biskupa; 2. z datą 1746, fundacji Grzegorza Gąsiora z Kalisza (fig. 157). Ornaty: trzy z pocz. w. XVIII, cztery z 2. poł. 157 w. XVIII. Tuwalnia haftowana koniec w. XVIII.

DWÓR. Z 1. poł. w. XIX. Klasycystyczny. Położony w parku. Zwrócony frontem na pd.-wsch. Murowany, otynkowany. Parterowy z nowszym piętrowym, czterokolumnowym portykiem na osi, zwieńczonym trójkątnym frontonem w którym herb Chelkowskich Wczele. Od pd.-zach. dobudowane nowsze piętrowe skrzydło zwieńczone niską attyką z pannoniami. Wnętrze dwutraktowe, przekształcone. W niektórych pomieszczeniach stare posadzki i sufity z fasetą. Klatka schodowa z balustradą empirową. Dach dwuspadowy z lukarnami.

BRONCZYN

KAPLICA p. w. N. P. Marii. Zbudowana ok. 1750. Położona w starym parku, niegdyś na wysepce. Drewniana, konstrukcji zrębowej, z oszalowaniem imitującym boniowanie. Na planie kwadratu. Wewnątrz strop. Dach trzyspadowy, kryty słomą, od frontu z okapem wspartym na dwóch kolumnkach. Na dachu blaszana wieżyczka na sygnaturkę.

BRUDZEW

106 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Stanisława Kostki. Pierwotny zbudowany rzekomo 1381 p. w. św. Jakuba Apostoła, odbudowany 1672; nowy drewniany wzniesiony 1778 z fundacji Antoniego Wawrzyńca Łódzia Czarnieckiego stolnika inowłodzkiego. Obecny murowany, neogotycki 1901—9. — W neogotyckim ołtarzu głównym obraz Komunii św. Stanisława Kostki mal. *Józef Buchbinder* ok. 1900. Obrazy: Matki Boskiej z Dzieciątkiem koniec w. XVIII, w sukience drewnianej; św. Michała Archanioła w. XVIII. Portret Wawrzyńca Czarnieckiego, stolnika inowłodzkiego, podstarościego grodzkiego łączycykiego z herbem Łódzia i literami WC PG 1783 (fig. 106).

Na cmentarzu przykościelnym w kaplicy ołtarz barokowy 1. poł. w. XVIII.

DWÓR. Zbudowany 1. ćw. w. XIX. Położony w parku. Murowany, otynkowany. Parterowy, na rzucie prostokąta. Na osi fasady piętrowa trzyokienna wystawka wsparta na kolumnkach. Przy obu elewacjach bocznych nowsze przybudówki. Dach naczółkowy z dymnikami.

OFICYNY. Dwie, z 1. ćw. w. XIX. Murowane, otynkowane. Parterowe, na planie kwadratu, nakryte dachami czterospadowymi z dachówki. Pierwsza, położona w parku, silnie zniszczona, o ścianach wspartych szkarpami. W drugiej (usytuowanej za parkiem) w trzech elewacjach płytkie wnęki, w których wejścia ujęte w półkolumnienki.

Zabudowania gospodarcze z 1. poł. w. XIX, murowane, otynkowane: obora i spichlerz dwukondygnacyjny, nakryty dachem czterospadowym.

SZKOŁA. Z 1. ćw. w. XIX. Murowana, otynkowana. Parterowa, na rzucie wydłużonego prostokąta, pierwotnie jedenastoosiowa. Na osi wejście w płytkiej wnęcie, ujęte w dwie półkolumny. Układ wnętrza przekształcony; stare urządzenia ogniowe, częściowo zachowana stolarka. Dach naczółkowy, ze starym wiązaniem dachowym.

CEKÓW

DAWNA POCZTA. Z 1. poł. w. XIX. Klasycystyczna. Budynki murowane, otynkowane, parterowe, nakryte dachami czterospadowymi. Budynek pocztaliterii zwrócony kalenicowo do drogi, na planie zbliżonym do kwadratu. Dawna stajnia, niegdyś połączona bramą z pocztaliterią, usytuowana do niej prostopadle, na planie wydłużonego prostokąta. Wnętrza przekształcone.

CHELMCE

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Narodzenia N. P. Marii. Położony na wysokim wzgórzu. Data erekcji nieznana. Obecny kościół neogotycki wzniesiony 1883 na miejscu drewnianego, fundowanego przez magistrat kaliski 1744. — Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem w sukience srebrnej z 1760.

Na cmentarzu przy kościele w kaplicy grobowej p. w. św. Franciszka murowana 1854.

CHWAŁĘCICE

DWOREK (fig. 43). Zapewne z końca w. XVIII. Murowany, 43
otynkowany z boniowaniem. Parterowy, na planie prostokąta, z nowszym skrzydłem drewnianym od tyłu (1957 w trakcie rozbiórki). Układ wnętrza dwutraktowy z sienią na osi. Gzyms wieńczący profilowany, drewniany. Dach czterospadowy z dwuokienną wystawką od frontu, kryty gontem i częściowo strzechą, z dwiema lukarnami w dekoracyjnym wolutowym obramowaniu. Dwór silnie zniszczony.

DEBE

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. N. P. Marii. Kaplica wzmiankowana 1521. Od 1600 parafia. Kościół drewniany zbudowany 1607 z fundacji Stanisława Mikołajewskiego, właściciela wsi, rozebrany 1933. Obecny murowany 1914—24. — W nowym 78
ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 78) gotycki 2. poł. w. XV, w ramie współczesnej. Trzy ołtarze boczne z ok. 1770 fundacji proboszcza Józefa Jana Silesity. Baldachim ambony w. XVIII. Portret trumienny Stanisława Mikołajewskiego (zm. 1639) na blasze, z literami DD SM, tabliczkami z herbami Nałęcz i Dryja (?) i tabliczką inskrypcyjną. Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem barokowa o reminiscencjach gotyckich. Monstrancja (fig. 148) z cechą złotniczą Wrocławia, cechą datującą L i znakiem złotnika *Jana Krystiana Jancke st.* ok. 1780. Ornaty: 1. boki z aksamitu wzorzystego Włochy ok. 1600 i także welum (fig. 168); 168
kolumna ornatu ze złotogłowiu w. XVII; 2. pocz. w. XVIII; 3—5, z 2. poł. w. XVIII; 6. z kolumną z pasa polskiego 4. ćw. w. XVIII.

DZIERZBIN

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. W.W. Świętych. Data erekcji nie wiadoma. W zrębie romański, zapewne z końca w. XII, wielokrotnie przebudowywany m. i. w XV/XVI i w końcu w. XVIII; zatracił niemal cechy stylowe. Orientowany. Muro-

wany z nieregularnej kostki granitowej, uzupełnianej cegłą, rozbudowany w cegle, otynkowany. Jednonawowy. Prezbiterium nieco węższe od nawy, pierwotnie prostokątne, przedłużone ku wsch. z zamknięciem wielobocznym, zapewne w. XV/XVI. Zakrystia i dwie kruchty nowsze. Wewnątrz strop. Okna zamknięte odcinkiem łuku. Dach dwuspadowe kryte blachą. — Trzy ołtarze z końca w. XVIII. Ornat z tkaniny w. XVII.

GAĆ KALISKA

KOŚCIÓŁ FIL. p. w. św. Małgorzaty. Pierwotny wzmiankowany w. XV. Od 1642 filialny. Obecny zbudowany ok. poł. w. XVIII. Barokowy. Orientowany. Murowany, otynkowany. Jednonawowy. Prezbiterium węższe i niższe od nawy, zamknięte półkuliście. Elewacje zewnątrz i wewnątrz opilastrowane. Wnętrze kryte stropem. Okna o wykroju dekoracyjnym łukowym. Szczyt fasady zach. o falistym konturze spływów. Dach kryty dachówką z blaszaną sygnaturką 1912. — Ołtarz główny w. XVIII. Dwa feretrony ludowe z obrazami: św. Brygidy i Andrzeja oraz św. Jana Nepomucena i Tadeusza. Dwa krucyfiksy drewniane barokowe. Cztery lichtarze cynowe z ornamentem rokokowym i datą 1832.

GIZYCE

- 38 DWÓR (fig. 38). Zbudowany ok. poł. w. XVIII, przekształcony pocz. w. XX, zabezpieczony 1950. Położony w parku. Zwrócony frontem ku pn. Drewniany, konstrukcji zrębowej (?), obustronnie oszalowany. Parterowy z użytkowym poddaszem. Na rzucie prostokąta, niegdyś z dwoma alkierzami czworobocznymi od wsch. i zach. Alkierz zach. rozebrany w pocz. w. XX; wsch. przebudowany zapewne w tym samym czasie, zatracił niemal wartość zabytkową. Wnętrze dwutraktowe; na osi sięń, przy niej od zach. sala przez całą szerokość budynku, od pd. salon. W pomieszczeniu narożnym pd.-wsch. kominek. Częściowo zachowana stolarka i ozdobne posadzki. Na osi fasad pn. i pd. wystawki: od pn. trzosiowa z balkonikiem wspartym na dwóch kolumnkach i dwóch półkolumnkach. Trójkątne frontony wystawek i dwie lukarny obwiedzione bogato profilowanym gzymsem ze ślimacznicami. Zachowane fragmenty balustrady balkoniku z tralek rzeźbionych. Dach polski łamany o profilowanych gzymsach kryty blachą; więźba dachowa częściowo stara.

GODZIESZE

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Bartłomieja Apostoła. Pierwotny wzmiankowany 2. poł. w. XV. Obecny zbudowany 1781—2 staraniem proboszcza Mikołaja Paneckiego. Orientowany. Wzniesiony, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany i wzmocniony lisicami. Jednonawowy. Prezbiterium węższe i zewnątrz niższe, zamknięte wielobocznie; przy nim od pn. zakrystia, nad którą niewielka loża, otwarta do prezbiterium i ozdobiona drewnianą rokokową kratą. Przy nawie od pn. kaplica 1789 na planie kwadratu, przeniesiona z Woli Droszewskiej 1867; od pd. prostokątna kaplica 1905, od zach. obszerna kruchta z tegoż czasu. W kościele i kaplicy pn. stropy z zaokrągleniami, w zakrystii strop belkowany. Chór muzyczny o balustradzie lekko wybrzuszonej, wsparty na dwóch profilowanych słupkach. Na profilowanej belce tęczowej krucyfiks i rzeźby Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana późnogotyckie pocz. w. XVI (fig. 125). Okna zakrystii i łoża w starych obramieniach. Dachy dwuspadowe kryte blachą, na nawie wieżyczka na sygnaturkę i choraławka z datą 1782; na kaplicy pn. choraławka z literami HL 1789 i 1867. — Ołtarz główny rokokowy 1783 z rzeźbami świętych i obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem barokowym, przemalowanym, w sukience srebrnej 2. poł. w. XVIII; w zwieńczeniu obraz św. Walentego w. XVIII. Ołtarze boczne: 1. barokowy 1. ćw. w. XVIII z obrazem Matki Boskiej w. XVII w sukience srebrnej 1. ćw. w. XVIII, w zwieńczeniu obraz św. Bartłomieja w. XVIII; 2. rokokowy ok. 1803 z obrazem św. Anny Samotrzeć w. XVII (?), odnawianym 1781, w sukience drewnianej, oraz Św. Rodziny 1803; 3. w kaplicy pn. barokowy. Ambona (częściowo zachowana) i chrzcielnica przed poł. w. XVII. Kropielnica kamienna o charakterze gotyckim. Skrzynia dębowa (fig. 74) okuta pasami blachy żelaznej, w. XV. Portret proboszcza 1807. Rzeźby: anioła 1. poł. w. XVII; kilka barokowych uszkodzonych. Monstrancja wieżyczkowa pocz. w. XVII, nodus i stopa koniec w. XVII. Kielich (fig. 152) gotycki pocz. w. XVI z nową czaszą. Puszka nowa ozdobiona monetami z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego i Królestwa Polskiego. Kilka wot srebrnych w. XVIII i XIX. Świecznik kryształowy w. XVIII/XIX. Sygnaturka 1732.

DZWONNICA. Z końca w. XVIII. Drewniana, konstrukcji słupowej. Na planie kwadratu, nakryta dachem namiotowym.

GOLISZEW

- 27 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Niepokalanego Poczęcia N. P. Marii (fig. 27). Parafia wzmiankowana 1508. Nowy kościół drewniany p. w. WW. Świętych wystawiony 1750 z fundacji Andrzeja Radolińskiego. Obecny wzniesiony 1825—37 przez arch. *Franciszka Reinsteina*, sumptem Piotra Radolińskiego i jego żony Tekli z Lanckorońskich. Konsekrowany 1840. Odnawiany 1925 i 1955. Klasycystyczny. Orientowany. Murowany, otynkowany. Jednonawowy z transeptem. Prezbiterium prostokątne, zamknięte niższą apsydą mieszczącą ołtarz; z obu stron przy prezbiterium symetryczne zakryście nad którymi łoże. Wnętrze nakryte stropem. Elewacje zewnętrzne boniowane, opilastrowane, zwieńczone belkowaniem. Fasada zach. rozczłonkowana czterema pilastrami między którymi portal i półkoliście zamknięte nisze, zwieńczona trójkątnym fron-tonem i attyką schodkową; analogicznie zwieńczone ramiona transeptu. Dachy kryte blachą, z wieżyczką na sygnaturkę. — Trzy ołtarze, ambona, chrzcielnica, ławki i dwa konfesjonały późnoklasycystyczne ok. 1840. W ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej Niepokalanej ok. poł. w. XIX. Rzeźba św. Józefa 1846. Dwie kropielnice miedziane 1. poł. w. XIX. Cztery ornaty z tkanin w. XVIII, jeden z kolumną z pasa polskiego.

IWANOWICE

OSADA. Pierwotnie wieś. Miasto lokowane 1460 na prawie magdeburskim nadanym przez Kazimierza Jagiellończyka dla Bartłomieja Gruszczyńskiego podkomorzego sieradzkiego. Założone zdala od dróg handlowych, przy siedzibie feudala (nie istniejący zameczek obronny). Należało m. i. do Gruszczyńskich w. XV — pocz. w. XVI, Potworowskich 1574 — pocz. w. XVIII, Zakrzewskich 1. poł. w. XVIII, Chlebowski 2. poł. w. XVIII, Lanckorońskich i Wężyków koniec w. XVIII i pocz. XIX. Poza obszernym rynkiem, o charakterze placu targowego z czterema uliczkami narożnymi, osada w typie wiejskim. Przy ul. Garbarskiej nr 1 stara drewniana chałupa, zapewne w. XVIII, wg tradycji miejsce urodzenia ks. Augustyna Kordeckiego. Na pd.-wsch. od osady zespół kilkunastu stodół.

- 13 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Katarzyny (fig. 13). Istniał przed 1416. Obecny zbudowany ok. 1460 z fundacji Bartłomieja Gruszczyńskiego podkomorzego sieradzkiego, rozbudowany 1887 i 1929—30. Gotycki z neogotyckimi przybudówkami. Orientowany. Murowany z cegły, w części gotyckiej w układzie polskim. Budowla gotycka (tworząca obecną nawę) jednonawowa z niewyodrębnionym prezbiterium, zamkniętym

pierwotnie ścianą prostą; przy nim od pn. zakrystia, przy nawie od pd. barokowa kaplica św. Barbary fundacji Mariany Potworowskiej 2. poł. w. XVII. Narożniki ścian oszkarpowane. Szczyty wsch. i zach. analogiczne (obecnie szczyt zach. częściowo wtopiony w wieżę), rozczłonkowane sterczynami oraz dwudzielnymi tynkowanymi blendami arkadowymi, nad którymi okrągłe przeźrocza; podobnie ukształtowane szczyty zakrystii. Okna ostrołukowe. Dach dwuspadowy. Od zach. wieża neogotycka 1887. Od wsch. nowe prezbiterium z zakrystią i kaplicą dobudowane 1929—30. W obecnej nawie sklepienie 1956. W starej zakrystii pierwotne sklepienie krzyżowo-żebrowe. Z dawnego prezbiterium do starej zakrystii portal gotycki ostrołukowy profilowany. Dwoje drzwi z ozdobnymi okuciami o tradycjach gotyckich. — Cztery ołtarze rokokowe: w głównym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem w sukience srebrnej pocz. w. XVIII; w bocznym obraz Misericordia Domini ze św. Barbarą i fundatorem bpem Janem Gruszczyńskim (fig. 77), gotycki ok. 77 1460. Chrzcielnica (fig. 68) gotycka z ornamentem maswerkowym, dewocyjnym napisem minuskułowym i datą 1460. Kropielnica (fig. 69) gotycka z analogicznym ornamentem, 69 herbem Junosza i datą 1464. W zakrystii szafa rokokowa 1774. Skrzynia okuta 1764. Obrazy: 1. św. Anny Samotrząc 2. poł. w. XVII w ramie współczesnej; 2—3. św. Katarzyny i Męczeństwa św. Katarzyny 2. poł. w. XVIII, oba w rokokowych ramach. Nagrobek (fig. 137) Pawła Potworowskiego 137 (zm. 1595) i jego żony Katarzyny (zm. 1596) z Nasiegniewskich, późnorenansowy, z piaskowca, piętrowy, z leżącymi postaciami zmarłych w bogatym obramowaniu architektonicznym, udekorowanym panopliami, z napisami i herbami: Dębno, nieczytelnym, Topór i Korab w zwieńczeniu oraz Szeliga, Jastrzębiec, Nałęcz i Lubicz na cokole. Płyty nagrobne: 1—2. z piaskowca w. XVI/XVII ze stojącymi postaciami zmarłych (fig. 139), rycerza w zbroi, zapewne Dobrogosta 139 Potworowskiego sędziego ziemskiego kaliskiego, z herbem Dębno i literami DP IT C CB oraz kobiety z herbem Korab i literami IS; 3. Jana Baranowskiego wojewody sieradzkiego (zm. 1636) z czarnego marmuru z leżącą postacią zmarłego. Monstrancja (fig. 149), w typie barokowym, z postacią Matki 149 Boskiej Dobrej Opieki w glorii, znakiem złotniczym Augsburga i cechą datującą M 1826. Puszka w. XVIII. Replikwarze: 1. w kształcie krzyża 1754; 2. św. Barbary w kształcie wieży, fundacji Mateusza Cieleckiego 1766; 3. z 1821. Ornat 1. ćw. w. XVIII z haftem i herbami nie odczytanymi.

DZWONNICA. Zapewne w. XIX. Drewniana, konstrukcji słupowej, szalowana. Na planie prostokąta, nakryta dachem namiotowym.

W nowszej murowanej kapliczce na rynku barokowa rzeźba św. Wawrzyńca.

JARANTÓW

- 41 DWÓR** (fig. 41). 1. poł. w. XIX. Położony w parku. Zwrócony frontem na pd.-wsch. Murowany, otynkowany. Parterowy, z mieszkalnym poddaszem. Siedmioosiowy, z dwoma krótkimi skrzydłami po bokach elewacji tylnej. Wnętrze dwutraktowe, częściowo przekształcone, z sienią na osi (niegdyś na całą szerokość budynku). W skrzydle pn.-zach. od pd.-zach. wejście we wnęce, ujęte w dwie półkolumnienki; od pd.-wsch. wysunięty okap dachu wsparty na kolumnienkach. Piętrowy czterokolumnowy portyk w fasadzie frontowej i taras od pd.-zach. nowsze, zapewne z 1. ćw. w. XX. Dach naczółkowy, nad skrzydłami niższe dachy trzyspadowe, kryte dachówką.

JASTRZĘBNIKI

DWÓR. Zapewne 1. poł. w. XIX. Położony w parku nad stawami rybnymi. Zwrócony frontem na pd. Murowany, otynkowany. Parterowy, na rzucie prostokąta, wysoko podpiwniczony, z późniejszym tarasem w elewacji pd. Ściana zach. podparta trzema szkarpami. Układ wnętrza dwutraktowy. Dach naczółkowy, kryty dachówką.

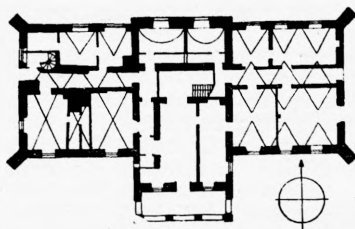
KALINOWA

- 11 KOŚCIÓŁ PAR.** p. w. św. Marii Magdaleny (fig. 11). Obecny zbudowany 1465—6 z fundacji Jana Zaremby kasztelana sieradzkiego. Gruntownie restaurowany pocz. w. XIX. Gotycki. Otoczony nowszym murem z bramą od zach. przy której barokowe rzeźby św. Floriana i Jana Nepomucena; w pd.-zach. narożniku muru dzwonnica. Kościół orientowany. Ceglany, w układzie polskim z użyciem cegły glazurowanej. Jednonawowy. Prezbiterium dwuprzęsłowe zamknięte wielobocznie z zakrystią i skarbczykiem od pn. Nawa trzyprzęsłowa szersza i wyższa. W prezbiterium i nawie pozorne sklepienia kolebkowe z lunetami, pocz. w. XIX; w skarbczyku sklepienie kolebkowe, w zakrystii strop. Tęcza o wykroju ostrołukowym. Chór muzyczny pocz. w. XIX, drewniany, wsparty na murowanych kolumnach. Kościół opięty trzyuskokowymi szkarpami. Okna wysmukłe, górą przemurowane, zamknięte łukiem półkolistym; w zakrystii okienko ostrołukowe. Na osi fasady zach. szerokie ostrołu-

kowe okno w profilowanym obramowaniu, zamurowane; ponad gzymsem koronującym skromny szczyt klasycystyczny otynkowany. Dwa portale: w fasadzie zach. i od pd. ostrołukowe, ze zbitymi profilami. Dachy dwuspadowe, kryte dachówką, na nawie z naczółkiem od zach., na zakrystii i skarbczyku pulpitarne. Drzwi klepkowe ze starym zamkiem. — Dwa ołtarze, cztery ławki, ambona, chrzcielnica i prospekt organowy, pocz. w. XIX. Płyta nagrobna 1821.

DZWONNICA. Późnobarokowa, przekształcona 1950. Murowana, otynkowana. Trzyarkadowa, opilastrowana.

DWÓR (fig. 37). Zbudowany zapewne w 1. poł. w. XVII **37** przez właścicieli wsi Zarembów jako obronny; przekształcony w. XVIII, w. XIX i 1916. Zwrócony frontem na pd. Położony

Dwór w Kalinowej 1 : 750

w parku o zachowanych śladach założenia regularnego, otoczony fosą (obecnie prawie wyschniętą) połączoną na pn. od dworku ze stawem na którym wysepka. Murowany, otynkowany. Piętrowy, z niskim przyziemem, wysokim piętrem i nowym mieszkalnym poddaszem. Na rzucie prostokąta, z wydatnym trzysiośowym ryzalitem od frontu i płytszym od ogrodu. Układ wnętrza zniekształcony przebudowami, pierwotnie dwutraktowy. Na parterze od frontu sień sklepiona kolebkowo, wokół niej pomieszczenia sklepione kolebkowo, kolebkowo-krzyżowo i z lunetami. Klatka schodowa 1916. Pokoje piętra nakryte stropami, na osi salon zajmujący pierwotnie całą szerokość dworu. Elewacje ujęte w szkarpy narożne. Ryzalit frontowy zwieńczony trójkąnym frontonem, oszkarpowany, z dobudowanym 1916 podcieniem trójarkadowym wspierającym balkon na piętrze. Na wsch. części elewacji frontowej, między oknami, fragment sgraffita o moty-

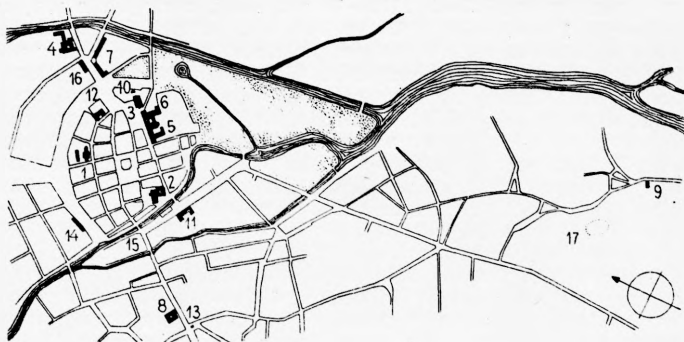
wach rautów. Dach czterospadowy, kryty papą, zniekształcony 1916 świetlikiem klatki schodowej i wystawkami.

KALISZ

MIASTO POWIATOWE WYDZIELONE. Miejscowość o najstarszej metryce historycznej na ziemiach polskich; Calisia wymieniona ok. poł. w. II u Ptolomeusza. Położona na t. zw. szlaku bursztynowym starożytności, poświadczonym przez liczne importy rzymskie znalezione w rejonie Kalisza. Istnienie najstarszego grodu w. IX/X potwierdzone przez badania archeologiczne; położony był na terenie dzisiejszego Zawodzia w szerokiej dolinie Proсны, nie opodal ujścia Swędrni i Pokrzywnicy, u zbiegu starych traktów z Moraw i Śląska na Kujawy i Pomorze oraz z Wielkopolski do Małopolski. Pierwsza wzmianka historyczna o grodzie 1106. W obrębie grodu mieściła się kolegiata św. Pawła wzniesiona 2. poł. w. XII z fundacji Mieszka Starego. Na podgrodzium istniał kościół św. Wojciecha poświęcony 1213. Ponadto do kompleksu grodowego należały jeszcze co najmniej dwie osady: targowa, na dzisiejszym przedmieściu Stare Miasto być może z kościołem par. p. w. N. P. Marii oraz osada na Rypinku z kościołem św. Gotarda. Na przełomie w. XI i XII istniał gród kasztelański. Funkcję stołeczną spełniał Kalisz nieprzerwanie najpierw jako ośrodek obszaru plemiennego, następnie stolica ziemi kaliskiej, księstwa kaliskiego (do 1279) i województwa (do 1793). W okresie Prus Południowych i Księstwa Warszawskiego siedziba departamentu, w czasach Królestwa Kongresowego (do 1837) województwa, wreszcie gubernii (1837—44 i 1866—1918). — Lokacja miasta na prawie średzkim na terenie dzisiejszego śródmieścia przywilejem Bolesława Pobożnego między 1253 a 1260. W tym czasie rozwój przedlokacyjnych osad kompleksu miejskiego, które otrzymały wawjskie prawo niemieckie: Stare Miasto 1294, Zawodzie 1299 oraz wsie miejskie Dobrzec Wielki, Dobrzec Mały i Tynec. Od ok. poł. w. XIV intensyfikacja rozwoju miasta warunkowana m. i. położeniem na ważnym szlaku handlowym (Bałtyk-Toruń-Wrocław), do którego w. XV dołącza się szlak litewsko-ruski idący od Lublina poprzez Kalisz na Wrocław. Szczególną opieką otacza miasto Kazimierz Wielki; nadaje mu liczne przywileje, opasuje murami, umacnia zamek wzniesiony zapewne przez Bolesława Pobożnego. W tym samym czasie zapewne wzniesiony m. i. ratusz, pałac arcybiskupi i synagoga. Pomyślność gospodarcza utrzymuje się w. XV i XVI. 1496 miasto otrzymuje prawo składu. Nadal odgrywa po Poznaniu najważniejszą rolę wśród miast Wielkopolski. W. XVI czynni w Kaliszu: Jan murator z Pozna-

nia (1549), *Blasius murator Italus* i *Michael architector*; od 1581 w związku z budową gmachów jezuickich architekt jezuicki *Jan Maria Bernardoni* i murator *Albin Fontana* (czynny w Kaliszu do 1635). Zespół zabudowań jezuickich przy dawnym pałacu arcybiskupim tworzy nowożytny akcent w urbanistyce miasta, z fasadą kościoła na osi ulicy (dziś nie istniejącej). Od pocz. w. XVII postępujący upadek gospodarczy. W tym okresie także niszczone wielokrotnie klęskami żywiołowymi i wojnami m. i.: 1537, 1559, 1609, 1612, 1613, 1706, 1779, 1792 pożarami, 1605, 1676, 1689, 1693, 1700, 1708 — 12 zarazami, oraz 1655—6, 1769—70 wojnami, szczególnie wojną północną 1704—6. Od 1793 do 1806 miasto wchodzi w skład Prus Południowych. Wówczas pierwsze regulacje m. i. wytyczenie ok. 1800 dzisiejszej Alei Wolności i założenie parku. Za czasów Królestwa Kongresowego do I wojny światowej pod zaborem rosyjskim. W dobie Królestwa Kongresowego żywy ruch budowlany: wytyczenie m. i. placu św. Józefa i ul. Babina oraz budowa i przebudowa wielu gmachów monumentalnych (m. i. gmach Sądu, gimnazjum, koszary) i kamienic mieszkalnych; czynny zwłaszcza arch. *Sylwester Szpilowski* i budowniczy *Franciszek Reinstein*. Od pocz. w. XX zabudowa miasta w kierunku pd., w związku z budową linii kolejowej do Łodzi. 1914 spalenie śródmieścia, głównie rynku przez Niemców. Odbudowa 1920—5. — Miasto położone w widłach Proсны i jej kanałów, okolone z trzech stron wodą. Schematem jego lokacyjnego rozplanowania jądro owalnicowe, którego centrum stanowi prostokątny rynek. Szlaki drożne biegną po bokach owalnicy z pd.-zach. na pn.-wsch. (ulice: Śródmiejska, Świerczewskiego, Mariańska i św. Stanisława) zbiegając się u przepraw przez rzekę (niegdys u bramy Toruńskiej od pn.-wsch. i Wrocławskiej od pd.-zach.). W kierunku prostopadłym do tych traktów, po dwóch stronach rynku regularne rozplanowanie szachownicowe czterech bloków przeciętych uliczkami. Wewnątrz rynku ratusz przesunięty nieco ku pn.-wsch., wzniesiony 1920 jako trzeci z kolei na tym samym miejscu przez arch. *Sylwestra Pajzderskiego*. W obrębie dawnych murów od pn. kościół par. św. Mikołaja i dawny klasztor kanoników laterańskich, w jego pobliżu przy ul. Grodzkiej na podwórze nie istniejącego zamku, częściowo na jego fundamentach dawna szkoła wojewódzka (obecnie gimnazjum im. A. Asnyka), we wsch. części śródmieścia przy pl. św. Józefa kolegiata Wniebowzięcia N. P. Marii oraz kompleks gmachów pojezuickich i dawny pałac arcybiskupi (obecnie Prezydium PRN). W części pd. kościół i klasztor franciszkanów. Poza obrębem murów dwa główne przedmieścia: na pd.-zach. wroc-

ławskie z kościołem i klasztorem poreformackim (obecnie nazaretanek), budynkiem dawnej rogatki i starymi cmentarzami katolickim, ewangelickim i prawosławnym (oraz z nie istniejącym kościołem szpitalnym Św. Trójcy (rozebrany 1820); na pn.-wsch. przedmieście toruńskie (od w. XIX zw. także warszawskim) z kościołem i klasztorem pobernardyńskim (obecnie jezuitów), dawnym kościołem bernardynek przebudowanym na fabrykę sukna (obecnie szkoła), oraz z nie istniejącymi kościołami Św. Ducha (rozebrany ok. 1816—20)

Plan miasta Kalisza 1 : 30000

1. kościół par. św. Mikołaja, 2. kościół i klasztor franciszkanów, 3. kościół kolegiacki, 4. kościół i klasztor pobernardyński, 5. kościół i kolegium jezuickie; 6. dawny pałac arcybiskupi, 7. dawny kościół bernardynek i budynki zespołu fabrycznego Rephana, 8. kościół i klasztor poreformacki, 9. kościół św. Wojciecha, 10. baszta Dorotka, 11. dawny trybunał, 12. dawna szkoła wojewódzka, 13. rogatka wrocławska, 14. dawne koszary Godebskiego, 15. most kamienny, 16. pałac Pułaskich, 17. grodzisko

i św. Walentego (na tzw. przedmieściu stawiszyńskim, rozebrany pocz. w. XIX). Na pd.-wsch. od śródmieścia na przedmieściu Rypinek kościół św. Gotarda, nieco dalej na Zawodziu pozostałości grodu wraz z resztkami kolegiaty św. Pawła. Na tzw. przedmieściu piskorzewskim nie istniejący kościół św. Jakuba (zniszczony przez powódź 1780). W części pn.-wsch. nad Prosną rozległe tereny parkowe.

25 KOŚCIÓŁ KOLEGIACKI p. w. Wniebowzięcia N. P. Marii (fig. 25). Od 1303 parafialny. 1359 poświęcony jako kolegiata, w miejsce zniszczonej kolegiaty św. Pawła na Starym

Mieście (relikty dawnej kolegiaty św. Pawła zob. grodzisko, s. 48). Pierwotny kościół drewniany, nowy murowany wzniesiony 1353 z fundacji arbpa Jarosława Bogorii Skotnickiego, konsekrowany 1445. 1783 zawalenie się części nawy i fasady, 1790 odbudowa kościoła i budowa kaplicy św. Józefa staraniem ks. St. Kłossowskiego. Gruntowna restauracja kaplicy 1894, kościoła 1874, 1925-6 oraz 1948. Późnobarokowy z gotyckim prezbiterium i zakrystią. Prezbiterium zwrócone na pn.-wsch. Murowany, otynkowany. Trzynawowy, bazylikowy z czworoboczną wieżą w fasadzie. Korpus nawowy czteroprzęsłowy, na rzucie prostokąta, prezbiterium nieco węższe od nawy głównej, dwuprzęsłowe, zamknięte ścianą prostą. Przy prezbiterium w przedłużeniu nawy pn.-zach. nieco od niej węższa i niższa dwudzielna zakrystia (dawny kapitułarz) ze skarbcem na piętrze. W przedłużeniu nawy pd.-wsch. kaplica św. Józefa na planie wewnątrz zbliżonym do elipsy, zewnątrz ośmiobocznym. W fasadzie kwadratowa wieża z kruchtą w przyziemiu. Przy nawie pn.-zach. niewielka nowa kruchta. Pod nawą pd.-wsch., kaplicą i prezbiterium korytarz i krypty grobowe sklepione kolebkowo. Wewnątrz nawa główna o zaokrąglonych narożnikach, otwarta do bocznych czterema parami arkad na filarach, opiętych parzystymi pilastrami; wokół filarów gzyms kordonowy. Łuk tęczy od strony nawy półokrągły, od prezbiterium ostry. W nawie głównej sklepienie kolebkowe na gurtach spływających na głowice pilastrów, w bocznych żaglaste na gurtach; polichromia *Br. Wiśniewskiego* 1904. W prezbiterium późnogotyckie sklepienie gwiazdziste z dwoma zwornikami i wspornikami, w zakrystii kolebkowo-krzyżowe oraz kolebkowe, w skarbcu kolebkowe z lunetami, zdobione stiukowymi owalami. Chór muzyczny trójarkadowy o falistej linii parapetu, podsklepiony żagielkowo. Kaplica św. Józefa nakryta czterodzielną kopułką na gurtach, wsparta na belkowaniu o motywach kimationu i wolicz oczu; w polach kopuły polichromia 1831 ze scenami ze Starego Testamentu, odkryta 1957 spod przemalowań. Przy prezbiterium, zakrystii i nawie pd.-wsch. szkarpy. W ścianie szczytowej prezbiterium zamurowane wydłużone okno ostrołukowe, w nim przeprute niewielkie okienko. Wszystkie okna barokowe zamknięte półkoliście. Fasada zach. opilastrowana na narożnikach, ze spływami wolutowymi nad częściami bocznymi; na osi wysunięta ryzalitowo wieża odbudowana (po zniszczeniu w 1914) 1925—6 wg stanu z 1790, o cechach późnobarokowych, trzykondygnacyjna, o narożnikach opilastrowanych, z portalem i oknami w dekoracyjnych obramieniach; hełm 1948 wg stanu z 1790. Dach nad nawą główną dwuspadowy, nad bocznymi

- pulpitowe, nad prezbiterium trzyspadowy, nad kaplicą sześciopolowy, kryte dachówką i blachą. Drzwi wejściowe
- 63** dwuskrzydłowe 1790. — Ołtarz główny (fig. 63) fundacji bpa Józefa Koźmiana 1829, klasycystyczny, murowany, z rzeźbami czterech ewangelistów. Poliptyk późnogotycki (fig. 57) malowany, pierwotny ołtarz główny kolegiaty, przeniesiony w. XVIII do kościoła św. Wojciecha na Zawodziu, ponownie umieszczony w kolegiacie i zmontowany w nowej szafie 1892, dzieło warsztatu śląskiego, tzw. *Mistrza z Gościszowic* ok. 1500; na skrzydłach sceny z życia N. P. Marii: Zwiastowanie (fig. 79), Nawiedzenie, Narodzenie, Hołd Magów
- 80** (fig. 80), Ofiarowanie, Chrystus w Świątyni, Ukazanie się Chrystusa Matce Boskiej po Zmartwychwstaniu, Wniebowzięcie; na awersach sceny pasyjne: Pojmanie (fig. 81),
- 82** Biczowanie, Cierniem Koronowanie, Ukrzyżowanie (fig. 82);
- 116-24** figura bpa (fig. 116—124); w części środkowej poliptyku wmontowane 1892 skrzydła tryptyku z mal. postaciami śś.
- 83** bpów: Stanisława, Erazma, Marcina (fig. 83) i Augustyna
- 84, 85** (fig. 84) koniec w. XV, oraz apostołów: Andrzeja (fig. 85),
- 86** Piotra, Pawła, Bartłomieja (fig. 86), 2. ćw. w. XVI, z tegoż zespołu predella (fig. 75) z postaciami śś. Anny Samotrzec, Jadwigi Śląskiej i Marty. Sześć ołtarzy bocznych przeniesionych z kościoła jezuitów, analogicznych parami, rokokowych i z końca w. XVIII: 1—2. przy tęczy, z rzeźbami czterech ewangelistów, obrazami św. Anny oraz śś. Barbary i Marii Magdaleny w zwieńczeniach; 3. z krucyfiksem rzeźbionym, obrazem św. Wawrzyńca w sukience srebrnej rokokowej i obrazem św. Antoniego w zwieńczeniu; 4. z rzeźbą Pietà
- 131** barokową (fig. 131), obrazem św. Urszuli w sukience rokokowej i obrazem Chusty św. Weroniki w zwieńczeniu; 5. z obrazem nieznannej świętej w zwieńczeniu; 6. z obrazem św. Heleny w zwieńczeniu. W kaplicy ołtarz (fig. 62) późnobarokowy ok. 1790 z rzeźbami czterech ewangelistów i obrazami: Św. Rodziny z 2. poł. w. XVII, w sukienkach srebrnych rokokowych 1768 fundacji ks. St. Kłossowskiego, na zasuwie Hołd Magów 1805, poniżej obraz Chrystusa dźwigającego krzyż w sukience srebrnej rokokowej, w zwieńczeniu Zaślubiny św. Katarzyny; tabernakulum 1902 wg projektu arch. *Stefana Szyllera* z płaskorzeźbą *Teofila Lenartowicza*; liczne wota w. XVIII i XIX. Ambona rokokowa z rzeźbami ewangelistów i aniołków. Chrzcielnica 1876 w obramieniu 2. poł. w. XVIII z rzeźbą Chrztu Chrystusa w zwieńczeniu. Dwie kropielnice marmurowe w. XVIII przeniesione z kościoła jezuitów. Tron biskupi i stalle 1829 fundacji bpa Józefa Koźmiana, klasycystyczne wykonane przez stolarza kaliskiego

Mora; na zapleczkach stall sceny z życia Chrystusa i Marii mal. *F. Iwaszniewicz* 1835. Cztery konfesjonały 1. ćw. w. XIX. Kilkanaście ławek o charakterze rokokowym. Dwa relikwiarze szafkowe w. XVIII. Cztery świeczniki z brązu, para większych (fig. 163) i para mniejszych, renesansowe z sygnaturą ludwisarza gdańskiego *Krzysztofa Oldendorfa* 1598, przeniesione z kościoła jezuitów. Dwa świeczniki brązowe empirowe. Drzwi późnogotyckie w. XVI z okuciami i rozetami. Obrazy: 1. Matka Boska z Dzieciątkiem (fig. 76) zw. „Ab igne”, gotycki, z postaciami fundatorów, przypuszczalnie rycerza Rachwała z Soboty (lub Rafała, może starosty generalnego Wielkopolski), jego żony Katarzyny i syna Iwana, z herbem Wieniawa i datą 1424, przemalowany w końcu w. XVI (złote tło) i 1892, silnie zniszczony; sukienka srebrna 1876; 2. Naigrawanie z Chrystusa 1. poł. w. XVII (fig. 91); 3. Chrystus u słupa w. XVIII, w ramie rokokowej; 4. Suplikacje do św. Józefa (fig. 102) z postaciami Stanisława Augusta Poniatowskiego, prymasa Michała Poniatowskiego, papieża Piusa VI i przedstawicieli różnych stanów, mal. *Jan Godzki* ok. 1790 (obraz był pierwotnie na zasuwie ołtarza w kaplicy św. Józefa). Portrety: 1. prymasa Stanisława Karnkowskiego (fig. 104) z herbem Junosza w. XVIII; 2. Marianny z Grudzińskich Zbijewskiej (fig. 105) kasztelanowej kaliskiej (zm. 1782); 3. ks. Stanisława Kłossowskiego z herbem Pomian koniec w. XVIII; 4. bpa Krzysztofa Szembeka koniec w. XVIII lub pocz. w. XIX; 5. prymasa Władysława Łubieńskiego z herbem Pomian koniec w. XVIII; 6. dominikanina 1810; 7. bpa Józefa Koźmiana (zm. 1831) mal. *Walenty Wagner* pocz. w. XIX; 8. bpa Walentego Macieja Bończy Tomaszewskiego (fig. 108) mal. *Jan Sikorski* 1839; 9. młodego księdza 1. poł. w. XIX. Rzeźba Chrystusa Frasobliwego (fig. 134) ludowa w kapliczkowym obramieniu. Epitafia: 1. kanonika kaliskiego Sebastiana Łąckiego (zm. 1601) w obramieniu z piaskowca z płytą marmurową, herbami Lis i Ostoja i literami SL CC; 2. Felicjana Wierzchlejskiego (zm. 1790) marmurowe z herbem Berstein; 3. Karola Godziemby Paszewskiego 1845. W kryptach trumny ze zwłokami jezuitów i dobroczyńców kościoła oraz sześć glinianych urn 1651 z częściowo zatartymi nazwiskami, zapewne jezuitów. Monstrancje: 1. wieżyczkowa (fig. 142) pocz. w. XVI z figurkami Chrystusa Odkupiciela i Matki Boskiej, oraz św. Józefa w. XVII, stopa gruntownie odnowiona 1953; 2. barokowa 1674 (fig. 146) z rzeźbami aniołów, fundowana dla kościoła kartuzów w Gidlach, ze znakami złotniczymi Gdańska i złotnika *Hansa Pauly Junge*; 3. w stylu regencji 1. ćw. w. XVIII ze znakiem złotnika poznańskiego *Gotfrieda Wern-*

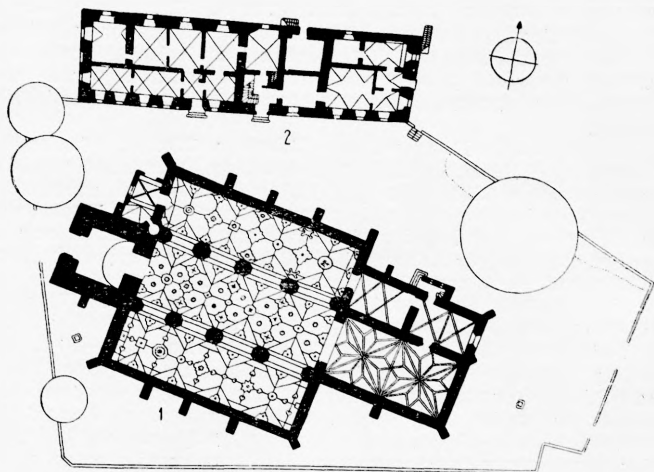
- 150** *heide* (1706—39). Kielichy: 1. gotycki 1363 (fig. 150) z warsztatu krakowskiego, fundacji Kazimierza Wielkiego, z emaliowanymi liliami na czaszy i stopie, orłami piastowskimi i majuskułowym napisem, odnowiony gruntownie 1887 przez
- 155** *J. M. Rayskiego* w Paryżu; 2. 1673 (fig. 155) fundacji Walentego ... i Sokólskich z Koźminka; 3. rokokowy (fig. 157)
- 157** 2. poł. w. XVIII fundacji Józefa Sadowskiego. Patena romańska przed 1200, wykonana przez złotnika *Konrada* z Łądu, ufundowana dla klasztoru cystersów w Łądzie przez *Mieszka*
- 159** *Starego*, z rytymi scenami na awersie (fig. 159): Ukrzyżowania z *Matką Boską* i św. *Janem*. Zwiastowania i popiersiami proroków *Habakuka* i *Izajasza* oraz św. *Piotra* lub *Pawła*, z napisem fundacyjnym łacińskim; na rewersie
- 160** (fig. 160) w obramieniu architektonicznym postaci św. *Mikołaja*, *Mieszka Starego*, opata *Szymona* z Łądu oraz popiersie złotnika *Konrada*. Puszka barokowa 1633 z nowszym koszykiem, odnawiana 1904. *Pacyfikały*: 1. gotycki
- 161** (fig. 161) z krzyżem w. XIV, nodusem i stopą w. XVII; 2. wczesnobarokowy 1. poł. w. XVII z herbem *Jelita*, literami *IR PL* i herbem *Łódzia*; 3. z krzyżem w stylu regencji ok. 1720 i stopą 2. poł. w. XVIII. *Łódka* na kadzidło w. XVII.
- 162** Dwie misy gotyckie (fig. 162) pocz. w. XVI ze scenami Zwiastowania. *Ornaty*: 1. z bokami z aksamitu wzorzystego w. XV/XVI, kolumną w. XVII; 2. z kolumną z brokatu ok. 1600; 3. z kolumną z brokatu w. XVII; 4. z haftem barokowym w. XVII (fig. 164); 5. z haftem o motywach roślinnych, pocz. w. XVIII; 6. z haftowanymi emblematami *Męki Pańskiej*, w. XVIII: 7—10. z tkanin 1. poł. w. XVIII; 11—28.
- 167** z tkanin 2. poł. i koniec w. XVIII (fig. 167). *Osiem ornatów* z parami *dalmatyk*: 1. z brokatu w. XVII; 2. haftowane
- 165** (fig. 165) w stylu regencji, 2. ćw. w. XVIII; 3. z tkaniny francuskiej o motywach wschodnich 1. poł. w. XVIII; 4—8. z tkanin w. XVIII. *Sześć par dalmatyk* z tkanin w. XVIII. Jedna *kapa* z tkaniny 1. poł. w. XVIII, cztery z tkanin 2. poł. w. XVIII. *Paliu* haftowane złotem w. XVIII. *Welum* barokowe haftowane z postacią *N. P. Marii Niepokalanej* w. XVIII. *Pas kontuszowy* (fig. 169) czterostronny sygn. *S. F. (Franciszek Selimand)* 4. ćw. w. XVIII. *Zbiór książek* i *druków jezuickich* od w. XVII.
- 28** *DZWONNICA* (fig. 28). Wzniesiona ok. 1820, zapewne według projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*. Położona na pn.-zach. od prezbiterium kolegiaty, połączona z nim niskim murem, w którym przeprute arkadowe otwory. *Klasycystyczna*. Murowana, otynkowana, z boniowaniem. Na osi brama, nad nią prześwit zamknięty łukiem. Zwieńczona trójkątnym frontonem w którym *Oko Opatrzności*, oraz schodkowym

szczytem attykowym. Elewacje ożywione okulusami i płycinami w których girlandy. Od tyłu nowa kostnica.

DOM PARAFIALNY. Późnoklasycystyczny. Usytuowany przy pl. św. Józefa i pl. Kilińskiego. Złożony z dwóch skrzydełłączonych pod kątem rozwartym. Murowany, otynkowany, częściowo boniowany, podpiwniczony. Skrzydło p.d.-zach. z 1800, przebudowane 1873, 1925 i 1939—44, siedmioosiowe, z nowszą trzecią kondygnacją. Skrzydło pn.-zach. 1818, dwukondygnacyjne, 15-osiowe, zwieńczone murkiem attykowym z płycinami. Oś główna i dwie boczne zaakcentowane płaskimi pilastrami; brama wejściowa ujęta pilastrami, zwieńczona trójkątnym szczytem. Dachy kryte blachą i papą.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Mikołaja (fig. 5). Wzniesiony z fundacji księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego po 1253. Poświęcony 1303 jako parafialny. 1358—1810 należał do kanoników laterańskich, sprowadzonych przez Kazimierza Wielkiego ze wsi Męki pod Sieradzem. 1441 podniesiony do godności kolegiaty zakonnej. 1560 i 1609 pożary. Odbudowa 1612 przez muratora kaliskiego *Albina Fontanę* z nadbudowaniem murów i nowymi sklepieniami naw. W. XVII otynkowanie elewacji. 1706 pożar i zawalenie wieży. Restauracje: 1757—72, ok. 1810 i 1818, oraz gruntowna 1869—76 z zamianą drugiej zakrystii i kapitułarza na kaplicę Matki Boskiej Pocieszenia, regotyzacją okien, nowym dachem oraz odbudową wieży wg projektu budowniczego *Franciszka Tournelle*. 1904—5 usunięcie tynków, 1932 odsłonięcie murów do pierwotnego poziomu, 1957 odnowienie wnętrza. Kościół gotycki, prezbiterium zapewne częściowo z ok. poł. w. XIII, korpus nawowy ok. poł. w. XIV. Orientowany. Murowany z cegły w układzie polskim, z użyciem zendrówki. Trzynawowy, halowy, o bryle zewnętrznej bazylikowej. Korpus nawowy czteroprzęsłowy, na rzucie zbliżonym do kwadratu, od zach. kwadratowa wieża z kruchtą w przyziemiu, przy wieży od pn. neogotycka kaplica grobowa. Prezbiterium węższe i niższe od naw, dwuprzęsłowe, zamknięte ścianą prostą, przy nim od pn. przybudówka mieszcząca od wsch. zakrystię i na piętrze skarbiec, od zach. kaplicę Matki Boskiej Pocieszenia, dostępną z nawy pn.; przy zakrystii od pn. mała kruchta piętrowa ze schodami do skarbcza. Pod kościołem krypty grobowe. W prezbiterium sklepienie gwiazdźdźiste (fig. 9) w. XVI (pierwotnie krzyżowe), z dwoma zwornikami, spływające na słuźki i wsporniki. Nawa główna (fig. 8) otwarta od bocznych czterema parami ostrołukowych profilowanych arkad filarowych; filary o narożnikach ściętych, oprofilowanych, opięte późnorenesan-

21 sowymi pilastrami o wydatnych kapitelach z wolutami i gzymsem, wspierającymi sklepienia. Sklepienia (fig. 21) późnorenansowe 1612, kolebkowe z lunetami, pokryte dekoracją stiukową w typie tzw. lubelsko-kaliskim, o motywach rombów, owali, czteroliści i rozet bogato oprofilowanych. Na strychach widoczne ślady pierwotnych sklepień

Kościół par. św. Mikołaja i dawny klasztor kanoników laterańskich w Kaliszu 1 : 1000

1. kościół, 2. budynek poklasztorny

naw. Tęcza ostrołukowa. W zakrystii sklepienie gotyckie krzyżowo-żebrowe ze wspornikami, w skarbczyku kolebkowo-krzyżowe, w kruchcie pod wieżą kolebkowe, w kaplicy neogotyckie krzyżowo-żebrowe. Na ścianach prezbiterium polichromia 1905 mal. *St. Rudziński, St. Jasiński i Br. Wiśniewski*. W kaplicy polichromia i witraże wykonane wg projektu *Włodzimierza Tetmajera* 1909. Chór muzyczny nadwieszony, neorenesansowy. Zewnątrz kościół opięty szkarpami dwuuskokowymi, ożywionymi prostokątnymi i ostrołukowymi płycinami. Wokół naw niski cokół. Wieża częściowo na podmurowaniu kamiennym, gotycka do wysokości dachów naw bocznych, z oknami ostrołukowymi; wyżej neo-

gotycka 1876 zwieńczona sterczynami i hełmem. W ścianie szczytowej prezbiterium ostrołukowa wnęka, obok prostokątne płyciny, powyżej wąskie gotyckie okno. Okna naw bocznych i prezbiterium ostrołukowe, przemurowane 1869—72 wg projektu arch. *Konstantego Wojciechowskiego*; w ścianie szczytowej pd. nawy bocznej okulus w schodkowym obramieniu. Na ścianie kruchty przy zakrystii ostrołukowe okienka i blendy. Wsch. szczyty nawy głównej i nawy pd. otynkowane, barokowe w. XVII, ujęte spływami wolutowymi, rozczłonkowane pilasterkami i gzymsami. Nad prezbiterium więźba dachowa późnogotycka, storczykowa, wykonana razem z przedłużeniem nad zakrystią. Drewniana konstrukcja dzwonowa w wieży sygn. *George Gandier* 1722. Dachy dwuspadowe i pulpitarium kryte dachówką. Portale gotyckie w. XIV, ostrołukowe z profilowanej i glazurowanej cegły: 1. od frontu w wieży; 2. zamurowany w pd. ścianie prezbiterium; 3. w pn. ścianie nawy (silnie odnowiony). — Ołtarz główny (fig. 59) barokowy 1662 okazały, architektoniczny, z rzeźbami świętych i Boga Ojca; w polu głównym obraz Zdjęcia z Krzyża (fig. 92) z pracowni *P. P. Rubensa* ok. 1620, zakupiony 1621 w Antwerpii przez Piotra Żeromskiego, starostę bydgoskiego, kuchmistrza koronnego i ofiarowany przez niego kościołowi św. Mikołaja, odnowiony przez *Jana Rutkowskiego* 1922; w zwieńczeniu obraz św. Mikołaja w. XIX. Ołtarze boczne: 1—2. przy tęczy, rokokowe z rzeźbami świętych, w prawym obraz Św. Rodziny tzw. „Kalińskiej” w. XVIII, w lewym rzeźbiony krucyfiks barokowy i obraz Matki Boskiej Bolesnej koniec w. XVIII; w nawach bocznych: 3—4. prawdopodobnie nowsze (1869) z użyciem motywów zdobniczych oraz rzeźb świętych z dawnych ołtarzy 1. poł. w. XVII, w prawym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem w sukienkach w. XVIII, w lewym rzeźba św. Jana Nepomucena rokokowa, w zwieńczeniu obraz Matki Boskiej Bolesnej, mal. *Jan Godzki* koniec w. XVIII; 5—6. z 1. ćw. w. XIX, prawy wystawiony 1823 przez cech szewców, z obrazem współczesnym Matki Boskiej adorowanej przez św. Krysypina i Krysypiniana w sukienkach drewnianych oraz obrazem św. Walentego w. XVIII (?); 7—8. rokokowe 2. poł. w. XVIII z rzeźbami świętych i aniołów, w prawym obraz Matki Boskiej Częstochowskiej w sukience srebrnej, w nasadzie obraz św. Tekli w. XVIII/XIX. W kaplicy ołtarz barokowy 1. ćw. w. XVIII silnie restaurowany, ze zwojów akantu, z obrazem Matki Boskiej w sukience srebrnej w. XVIII, przywiezionym z Konina 1870, obrazem św. Benona koniec w. XVIII oraz Oblicza Chrystusa (fig. 98) w. XVII, w sukience srebrnej rokokowej. Ambona rokokowa 3. ćw. w. XVIII

- z rzeźbami ewangelistów oraz scenami ze Starego Testamentu na parapecie schodów, odnawiana 1870. Chrzcielnica kamienna pocz. w. XVIII, na niej przykrywa 1719 miedziana, ozdobiona motywami kwiatowymi, z sygnaturą *Augusta Ulidowskiego* wyzwolenca krakowskiego i *Tomasza Siwczynskiego* majstra kaliskiego (fig. 73). Konfesjonał w. XVIII. Feretron (fig. 70) rokokowy 2. poł. w. XVIII z rzeźbą św. Jana Nepomucena. Obrazy: 1. Drogi Krzyżowej (fig. 89) koniec w. XVI zapewne warsztat polski w oparciu o wzory niderlandzkie; 2. Adoracji Matki Boskiej przez św. Paschalisa z panoramą Kalisza u dołu (fig. 100), mal. *Bonifacy Jatkowski* ok. 1715; 3. Matki Boskiej z Dzieciątkiem pocz. w. XIX. Dwa krucyfiksy barokowe w. XVIII, jeden procesyjny w. XVIII. Epitafia: 1. Stanisława z Kobierzycka Kobierzyckiego (zm. 1665) wojewody pomorskiego, historyka Władysława IV, marmurowe, z herbem Pomian, wystawione 1670 przez bpa krakowskiego Andrzeja Trzebickiego; 2. rodziny Molskich: Adama z Modły miecznika kaliskiego (zm. 1695), żony jego Elżbiety Ważyńskiej i synów Kazimierza i Alberta, wystawione 1731 przez Józefa Molskiego kasztelana rogozińskiego, marmurowe z herbem Nałęcz. Monstrancja (fig. 144) wieżyczkowa 1. poł. w. XVII. Kielich barokowy 1. poł. w. XVII. Pacyfikały: 1. barokowy 2. poł. w. XVII; 2. w stylu regencji ok. 1720. Dwa lichtarze barokowe 1665 fundacji Wehnerta von Wegen ze znakami złotniczymi Wrocławia i cechą imienną złotnika *Hansa Jachmana st.* (1638—85).

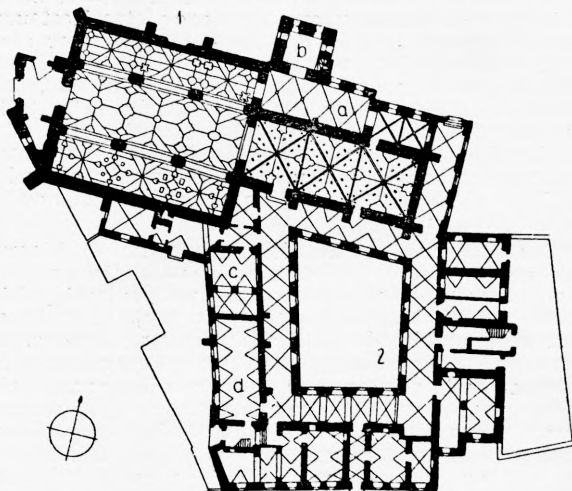
- 35** DAWNY KLASZTOR KANONIKÓW LATERANEŃSKICH (fig. 35). Obecnie Dom parafialny. Wzniesiony 1448, przebudowany 1538—9 staraniem proboszcza Mikołaja Kotłowskiego oraz połączony krytym przejściem z kościołem; 1822 przebudowa na plebanię i zniesienie przejścia; gruntowna restauracja 1875. Gotycki, przebudowany. Położony na pn. od kościoła, wolnostojący, zwrócony frontem ku pd. Murowany z cegły w układzie polskim, ściana wsch. i zach. otynkowane. Na rzucie prostokąta, jednopiętrowy, pod częścią budynku piwnice sklepienie kolebkowo z lunetami. Wnętrze częściowo przekształcone, w części zach. przyziemia od frontu pierwotnie korytarz, za nim trakt pomieszczeń, w części wsch. układ dwutraktowy, nieregularny. W większości pomieszczeń przyziemia sklepienia kolebkowo-krzyżowe i kolebkowe z lunetami. Okna prostokątne, przemurowane. Portale: dwa ostrołukowe profilowane w elewacji pd., jeden w elewacji zach.; od pd. ponadto portal 1822 z dwiema kolumnienkami. Dach naczółkowy kryty dachówką.

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR FRANCISZKANÓW (fig. 3). 3

Fundowane ok. poł. w. XIII przez księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego i jego żonę bł. Jolantę. Franciszkanie sprowadzeni do Kalisza przed 1266, w tym czasie budowa kościoła. W poł. w. XIV (1339?) przebudowa korpusu nawowego oraz wzniesienie klasztoru. 1599—1632 gruntowna odbudowa kościoła po pożarach 1537 i 1559, przy odbudowie czynny murator *Albin* niewątpliwie *Fontana*. 1640—80 budowa nowego klasztoru, 1730 dobudowa drugiego piętra. Restauracja kościoła i klasztoru 1785 i 1797. 1798—1858 klasztor zamieniony na więzienie. Ponowna restauracja 1857—62. Kasata zakonu 1864, ponowne osiedlenie franciszkanów 1918. Odnowienie budowli 1922 i 1934. Zespół budynków zajmuje blok między ulicami: Sukienniczą, Kazimierzowską, św. Stanisława i Rzeźniczą. Do orientowanego kościoła przylega od pd.-wsch. czworobok klasztoru. Budynki zamknięte od pd. murem, którego część przytykającą do kościoła stanowi gotycki mur obronny miasta.

A. KOŚCIÓŁ p. w. św. Stanisława bpa (fig. 4). Wczesno- 4
gotycki, częściowo przekształcony ok. poł. w. XIV i w. XVII. Murowany z cegły w układzie wczesnogotyckim i polskim, z użyciem zendrówki, nietynkowany, z wyjątkiem barokowych szczytów przybudówek. Prezbiterium wydłużone, trzyprzęsłowe, zamknięte ścianą prostą. Trzynawowy korpus trójprzęsłowy, o nawie głównej równej szerokością prezbiterium, wzniesiony po poł. w. XIII jako bazylikowy (jak wskazuje zachowany wspornik w pd.-wsch. narożniku nawy pd. oraz ślady na ścianie zewnętrznej od pd.), przebudowany na halowy zapewne ok. poł. w. XIV. W przedłużeniu nawy pn. wzdłuż prezbiterium gotycka kaplica Męki Pańskiej, przy niej od pn. dawna dzwonnica 1640 z kaplicą bł. Jolanty w przyziemiu. Przy fasadzie zach. nowsza kruchta z małą przybudówką. Pod prezbiterium krypty sklepienie kolebkowo. Sklepienie prezbiterium (fig. 6, 20) po poł. w. XIII, 6, 20
krzyżowo-żebrowe, spływające w przeszle pierwszym na pięcioboczne służki filarowe, w drugim i trzecim — na służki kolumnkowe, nadwieszane; głowice służek rzeźbione, liściaste. Tęcza ostrołukowa profilowana. W pd. ścianie prezbiterium sedilia w bliźnich wnękach ostrołukowych, profilowanych. Nawą główną (fig. 7) otwarta od bocznych 7
ostrołukowymi arkadami o profilowanych archiwoltach, wspartymi na filarach o ściętych narożach; sklepienia kolebkowe z lunetami ok. 1630, spływające na przyfilarowe wolutowe imposty z odcinkami gzymsu. Na sklepieniach naw, prezbiterium, w podłęczach arkad, łuku tęczy i na impostach bogata dekoracja stiukowa w typie tzw. lubelsko-ka-

20, 22, 23 liskim ok. 1630 (fig. 20, 22, 23) o motywach figur geometrycznych, medalionów, czworoliści i serc; w nawach ponadto: tarcze herbowe, główki aniołków, orzeł, pelikan, hierogramy N. P. Marii i rozety; w prezbiterium: orły, stylizowane goździki, główki aniołków; w podłęczach arkad: głowy lwie, tarcze herbowe (puste) i monogramy PM i HG; w łuku tęczy kasetony z motywami kandelabrowymi, na

Kościół i klasztor franciszkanów w Kaliszu 1 : 1000

1. kościół, 2. klasztor; a. kaplica Męki Pańskiej, b. kaplica bł. Jolanty, c. zakrystia, d. refektarz

impastach stylizowana roślinność. Zewnątrz ściany i naroża wsparte szkarpami prostymi i uskokowymi. W fasadzie zach. ponad kruchtą zarys zamurowanego ostrołukowego okna; szczyt wczesnobarokowy zapewne ok. 1632, później odnawiany, ujęty w spływy i podzielony pilastrami, między którymi płaskie blendy arkadowe, zwieńczony półkuliście z barokowymi wazonami; analogiczny gładki szczyt naw od wsch., na nim daty 1899 i 1922. Okna prezbiterium gotyckie ostrołukowe, trójdzielne z kamiennymi laskowaniami i maswerkami; w ścianie szczytowej zamurowane duże okno ostrołukowe, czworodzielne, z bogatymi maswerkami (czę-

ściowo zniszczonymi). Okna naw zamknięte półkoliście prze-
 murowane ok. 1850. Dachy dwuspadowe, kryte dachówką,
 nad nawami wieżyczka na sygnaturkę w typie barokowym,
 kryta hełmem miedzianym z latarnią. Portal w elewacji pn.
 nawy gotycki ostrołukowy, profilowany, zamurowany. — Oł-
 tarz główny późnobarokowy 1758, wzniesiony staraniem gwar-
 diana Michała Kaczyńskiego, z rzeźbami śś. Stanisława, Woj-
 ciecha, Michała Archaniola i Józefa; w polu głównym obraz
 Wskreszenia Piotrowina zapewne po poł. w. XVIII, mal.
 wg tradycji przez *Franciszka Smuglewicza*, całkowicie prze-
 malowany w końcu w. XIX; poniżej obraz Matki Boskiej
 z Dzieciątkiem (fig. 93) pocz. w. XVII w sukienkach srebr- 93
 nych barokowych, mal. przez *Kaspra Kurcza* w Krakowie,
 skąd sprowadzony i umieszczony 1616 w ołtarzu. Osiem ołta-
 rzy bocznych analogicznych parami, późnobarokowych i roko-
 kowych 2. poł. w. XVIII, z rzeźbami świętych: 1—2. z obra-
 zami Wizji św. Antoniego i Stygmatyzacji św. Franciszka
 mal. *Józef Balukiewicz* 1885; 3. z obrazem Oblicza Chrystusa
 (fig. 97) zapewne szkoły hiszpańskiej w. XVII, przeniesiony 97
 1782 z nieistniejącego kościoła Św. Ducha, oraz Chrystusa
 u słupa w. XIX; 4. z obrazem Matki Boskiej Różańcowej
 1666 i św. Filomeny 1. poł. w. XIX; 5. z obrazem św. Bar-
 bary w. XIX; 6. z obrazem św. Tekli 4. ćw. w. XVIII;
 7. z obrazem św. Józefa z Kopertynu mal. *Polkowski* w. XIX;
 8. z obrazem św. Bonawentury 4. ćw. w. XVIII. Ambona
 w kształcie łodzi wykonana 1862 przez *Józefa Łopacińskiego*
 i rzeźbiarza *Sieckiego* z Warszawy. Chór muzyczny (fig. 67) 67
 wsparty na murowanych kolumnach, z balustradą dREW-
 nianą późnorenesansową 1. poł. w. XVII, przerabianą, po-
 dzielczą pilasterkami na pola w których malowidła z posta-
 ciami świętych i krajobrazy; prospekt organowy podwójny
 z fragmentami rzeźbiarskimi w. XVII i pocz. w. XVIII. Kon-
 fesjonał rokokowy. Obrazy: Śmierci św. Franciszka ok.
 1640 (fig. 99); św. Cecylii w. XIX. Rzeźba Chrystusa u słupa 99
 późnobarokowa o charakterze wpół ludowym. Krucyfiks
 późnobarokowy. Epitafia: 1. Piotra Bolelickiego z Poznania
 (zm. 1600) ufundowane przez jego ojca Jana, późnorenesanso-
 we (fig. 140), z piaskowca, z kłęczącą pod krucyfiksem posta- 140
 cią zmarłego, z napisem polskim i gmerkiem mieszczańskim;
 2. gwardiana Kazimierza Biernackiego (zm. 1725), z czarnego
 marmuru, późnobarokowe z portretem zmarłego na blasze,
 fundacji jego bratanka Józefa Biernackiego; 3. Sabiny Gowa-
 rzewskiej (zm. 1846). Tablica ponownej konsekracji koś-
 cioła, ołtarza głównego i kaplicy Męki Pańskiej, marmu-
 rowa 1632, fundacji gwardiana Ferdynanda Wilczka. Reli-
 kwiarz bł. Jolanty drewniany koniec w. XVIII. Ornaty:

1. z kolumną barokową o hafcie wypukłym w. XVII; 2. haftowany złotem, haft wypukły o motywach kwiatowych w. XVII; 3. barokowy (fig. 166), w kolumnach haftowane postacie Matki Boskiej Niepokalanej i Chrystusa na Krzyżu oraz herby Prus I z literami SZ DZ CH H i Lubicz (?) z literami IZ DS CHH, w. XVIII.

Kaplica Męki Pańskiej, pierwotnie Św. Krzyża. Gotycka, przebudowana 1632. Odnowiona 1854. Złożona z wczesnogotyckiego, dwuprzęsłowego prezbiterium zamkniętego ścianą prostą, wzniesionego niewątpliwie po poł. w. XIII, zapewne jako zakrystia, oraz późniejszej silnie wydłużonej czteroprzęsłowej nawy, połączonej z kościołem ostrołukową arkadą. Sklepienie prezbiterium krzyżowo-żebrowe, nisko nadwieszone, ze zwornikami w kształcie rozet i przyścianymi wspornikami; łuk tęczyowy półkolisty. W nawie sklepienie kolebkowo-krzyżowe zapewne ok. 1632. W pd. ścianie nawy wtopiony pięcioboczny filar gotycki. Okna zamknięte półkuliście, w ścianie szczytowej prezbiterium okno ostrołukowe, trójdzielne z bogatym maswerkiem, zamurowane. Zewnątrz kaplica otynkowana, nakryta pulpitowym dachem blaszanym. — Trzy ołtarze barokowo-klasycystyczne z w. XVIII/XIX; w głównym rzeźby Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana oraz obrazy: Chrystusa Ukrzyżowanego, kopia z *Pawła Delaroche* i Matki Boskiej z Dzieciątkiem zw. *Kaliską* ok. 1600, w sukienkach srebrnych, przywiezione z Rzymu 1608, umieszczone pierwotnie nad bramą Toruńską, od 1626 w kościele jezuitów, od 1787 u franciszkanów. W ołtarzach bocznych obrazy w. XVIII/XIX: Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana oraz św. Heleny i św. Pawła. Ambona w. XVIII/XIX. Epitafium Stanisława z Łasku Łopateckiego i jego żony Elżbiety, późnorenesansowe 1621, marmurowe z herbami Jelita i Łódzia. Tablice marmurowe: 1. *Dariusza Przybyłowskiego* 1622 z herbami Nałęcz, Łabędź, Rola i Poraj i literami IP ZM, wystawione przez rodziców; 2. *Anny z Jundziłłów Bielińskiej* żony senatora, 1811.

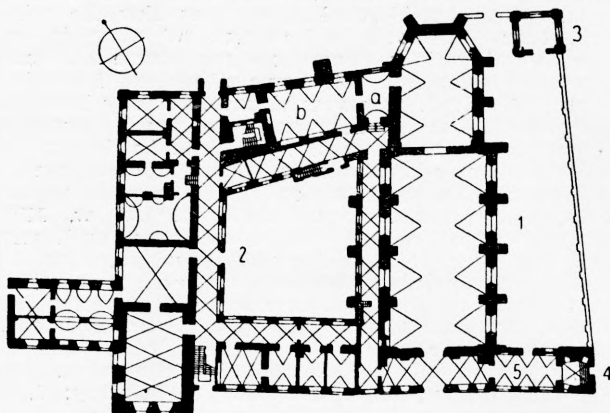
Dawna dzwonnica zbudowana 1640; 1680 w przyziemiu kaplica św. Barbary nad którą wznosiła się wieża, 1818 kaplica zmieniona na kruchtę, 1857 ponownie na kaplicę p. w. bł. Jolanty. Na planie zbliżonym do kwadratu, dwukondygnacyjowa, o wysokości równej kościołowi. Zewnątrz otynkowana, o dwóch kondygnacjach małych okien zamkniętych półkuliście. Dach pograżony ukryty za attyką, ozdobioną na narożach wazonami. W elewacji pn. ślady zamurowanego portalu, powyżej we wnęcie krucyfiks późnobarokowy. Wnętrze kaplicy dwuprzęsłowe, sklepienie kolebkowo-krzyżowe.

B. KLASZTOR. Barokowy, zapewne częściowo na murach dawnego gotyckiego. Murowany, otynkowany. Budynek główny dwupiętrowy, trzyskrzydłowy, z krążgankami wokół nieregularnego czworobocznego wirydarza; czwarte, pn. ramię krążganków przylega od pd. do prezbiterium kościoła. Wsch. ramię krążganków przedłużone ku pn. biegnie wzdłuż wsch. ściany prezbiterium i kaplicy Męki Pańskiej. Krążganki sklepione kolebkowo-krzyżowo, w skrzydle pd. na gurtach, oraz kolebkowo z lunetami. W skrzydle zach. dwudzielna zakrystia o czworobocznym filarze środkowym wspierającym sklepienia kolebkowe z lunetami i krzyżowe; przy zakrystii od pd. dawny refektarz sklepiony kolebkowo z lunetami. Dalsze pomieszczenia parteru i pierwszego piętra oraz korytarze na piętrze sklepione kolebką z lunetami lub kolebkowo-krzyżowo; w jednym z pomieszczeń odkryty fragment ściennego malowidła figuralnego, wykonanego zapewne przez *Adama Swacha* 1. ćw. w. XVIII. W skrzydle wsch. na osi klatka schodowa umieszczona w ryzalitowo wysuniętej wieżyczce. Wzdłuż pd. nawy kościoła niewielka parterowa przybudówka połączona z klasztorem, od zach. przytykająca do fragmentu dawnego muru obronnego; w przybudówce trzy pomieszczenia sklepione kolebkowo-krzyżowo. Elewacje klasztoru odnowione 1922 i 1934; fasada pd. od ul. Sukienniczej z tego czasu. Dachy dwu- i trzypadowe, kryte dachówką. — Obrazy: 1. św. Kazimierz 1. ćw. w. XVIII, mal. zapewne *Adam Swach*; 2. Chrystus u Marii i Marty w. XVIII. Krucyfiks barokowy w. XVII.

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR POBERNARDYŃSKI (fig. 18). 18
Pierwotne zabudowania drewniane wzniesione ok. 1489 dla bernardynów sprowadzonych ok. 1465 przez prymasa Jana Gruszczyńskiego. Budowa obecnych murowanych budynków rozpoczęta 1594 z fundacji arbpa Stanisława Karnkowskiego, budowa kościoła ukończona 1607 za arbpa Bernarda Maciejowskiego, klasztoru 1622. Kasata zakonu 1864. Od 1920 w posiadaniu jezuitów. 1920—3 gruntowna restauracja. Zabudowania murowane, tynkowane, położone na dawnym przedmieściu toruńskim między ulicami 3 Maja i 23 Stycznia. Kościół zwrócony prezbiterium na pn.-wsch., przy nim od pn.-zach. czworobok zabudowań klasztornych. Cmentarz przy kościele otoczony murem w. XVIII, w którego pd. narożniku brama wiodąca do przedsionka połączonego krytym przejściem z kruchtą, w narożniku wsch. dzwonnica.

A. KOŚCIÓŁ p. w. Nawiedzenia N. P. Marii. Późnorennesansowy. Jednonawowy. Prezbiterium (dawny chór zakony) nieco węższe od nawy, dwuprzęsłowe zamknięte wielo-

bocznie, otwarte do czteroprzęsłowej nawy wąskim otworem łęczowym zamkniętym półkoliście. Przy prezbiterium od pn.-zach. zakrystia (w obrębie klasztoru), przy nawie od frontu parterowa kruchta dobudowana w. XVIII, połączona od pd.-wsch. korytarzem z przedsionkiem przybramnym. Sklepienia kolebkowe z lunetami, w nawie spływające na ogzym-

Kościół i klasztor pobernardyński w Kaliszu 1 : 1000

1. kościół, 2. klasztor, 3. dzwonnica, 4. brama, 5. przejście korytarzowe; a. zakrystia, b. refektarz

sowane filary przyścienne. W zakrystii sklepienie kolebkowe, w kruchcie kolebkowo-krzyżowe, w korytarzu kolebkowe z lunetami, w przedsionku sufit z fasetą. Ściany korytarza i przedsionka rozczłonkowane wnękami i płycinami. Zewnątrz kościół oszkarpowany. Okna nawy i prezbiterium zamknięte półkoliście (przemurowane). Fasada pd.-zach. z wysmukłą, zamkniętą półkoliście blendą na osi, ujętą dwiema przyporami, zwieńczona dwukondygnacyjowym szczytem rozczłonkowanym pilastrami, ujętym w spływ, przebudowanym zapewne w. XVIII. Na ścianie pd.-wsch. tarcza z herbem rodziny Zarembów i literami MZ DK. Kruchta przed fasadą opilastrowana, zwieńczona parawanową attyką ze spływami. Takąż attyką ozdobiona wazonami (niegdyś z rzeźbami świętych) wieńczy korytarz. Dachy dwuspadowe kryte dachówką, na nawie wieżyczka na sygnaturkę. Z korytarza do przedsionka portal barokowy w. XVIII, ujęty

w pilastry, zwieńczony belkowaniem. Wewnątrz na ścianach i sklepieniu jednolita polichromia iluzjonistyczna, rokokowa, wykonana 3. ćw. w. XVIII przez bernardyna ks. *Walentego Żebrowskiego*, odnowiona 1912 przez *Juliana Makarewicza* i 1954 przez *Konstantego Tiunina*. Na wszystkich ościeżach okien i filarach rami i kartusze rokokowe, na pilastrach godła franciszkańskie, w prezbiterium na sklepieniu Apoteoza Matki Boskiej Anielskiej, anioły i symbole maryjne, poniżej w medalionach prorocy i sybille; na sklepieniu nawy (fig. 103) pośrodku w kartuszowym obramieniu Apoteoza 103 św. Franciszka, poniżej symbole i święci oraz krajobrazy fantastyczne; nad chórem muzycznym król Dawid i aniołowie. W kruchcie kartusze rokokowe i anioły malowane 4. ćw. w. XVIII przez bernardyna ks. *Paschalisa Wołosa* (silnie przemalowane). Na pd. ścianie nawy fragment polichromii o motywach roślinnych 1. poł. w. XVII, odsłonięty 1954. W zakrystii polichromia wykonana 4. ćw. w. XVIII przez bernardyna *Wacława Porowskiego* (zamalowana). —

Wyposażenie wnętrza (fig. 26): ołtarz główny, sześć bocznych, prospekt organowy, konfesjonały, ławki, jednolite wykonane ok. poł. w. XVIII przez bernardyna *Bonawenturę Widawskiego*. Ołtarz główny (fig. 61), późnobarokowy sprzed 61 poł. w. XVIII z rzeźbami świętych bernardyńskich i obrazem Nawiedzenia N. P. Marii w. XIX; antepedium ze sceną ofiary Abla i Kaina, rokokowe. Ołtarze boczne z rzeźbami świętych i obrazami, przy tęczy późnobarokowe sprzed poł. w. XVIII: 1. z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem, nieodczytanym herbem, literami ISP i datą 1638 (zapewne dzieło malarza bernardyńskiego), w sukience srebrnej w. XVII, w nastawie obraz św. Katarzyny; 2. z obrazem św. Anny Samotrzec w. XVII (całkowicie przemalowanym), w sukienkach drewnianych z tegoż czasu oraz dwoma wotami ok. 1715, w nastawie obraz św. Barbary w. XVIII; w nawie analogiczne parami z ornamentami rokokowymi zapewne po poł. w. XVIII: 3. z obrazem św. Antoniego z Dzieciątkiem (fig. 96) z widokiem rynku poznańskiego 96 w tle, sygn. *Stefan Ratajski* 1658, odnowiony 1956 przez *Władysława Kościelniaka*, w sukienkach srebrnych w. XVII z herbem Ciołek i literami ZZG oraz herbem Ogończyk i literami ZM ZG, w nastawie obraz św. Franciszka w. XVIII; 4. z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego w. XVII/XVIII w metalowym perizonium, w nastawie rzeźba Pietà (fig. 130) pocz. 130 w. XVI, przemalowana; 5. z obrazem św. Franciszka Serafickiego w. XVIII, w nastawie scena z życia św. bernardyńskiego; 6. z obrazem Ignacego Loyoli w. XVIII, w nastawie obraz św. bernardyńskiego z tegoż czasu. Ambona

- późnobarokowa sprzed poł. w. XVIII. Chór muzyczny drewniany rokokowy z balustradą wspartą na dwóch słupach, podtrzymywaną przez atlanty, z prospektem z tegoż czasu i rzeźbami aniołów. Zwieńczenie otworu tęczowego rokokowe z rzeźbionym krucyfiksem i aniołkami w obłokach. Sześć konfesjonałów rokokowych. Obraz Matki Boskiej Bolesnej w. XVIII we współczesnej ramie. Krucyfixs 2. poł. w. XVII.
- 110** Dwie rzeźby aniołów rokokowe. Epitafium (fig. 110) z blachy z t'oczoną armaturą i portretami zmarłych, mal. na blasze: Aleksandra z Łubnia Łubińskiego (zm. 1735), sędziego ziemskiego kaliskiego z herbem Pomian oraz jego żon: Antoniny Wężykównej (zm. 1729) z Woli Wężykowej, miecznikowej dobrzyńskiej z herbem Wąż i Marianny z Radomicka Radomickiej (zm. 1738), wojewodzianki poznańskiej z herbem Kotwicz. Monstrancja ze stopą z pocz. w. XVIII, gloria nowa. Kielichy: 1. późnorenesansowy (fig. 153) 1599, fundowany przez Annę Siennicką księżną ołobocką, z herbem Topór i znakiem złotnika nieodczytanym, nodus i koszyczek nowsze; 2. późnorenesansowy pocz. w. XVII z czasą gładką, nowszą; 3. barokowy 1721.

B. KLASZTOR. Barokowy. Piętrowe budynki zgrupowane wokół wirydarza na planie nieregularnego czworoboku, przylegają skrzydłem pn.-wsch. do prezbiterium, skrzydłem pd.-wsch. do kruchty; oba skrzydła połączone parterowym korytarzem przylegającym do nawy. Skrzydło pn.-zach. wysunięte ryzalitem ku pd.-zach. z nowszym piętrowym budynkiem od pn.-zach. Układ wnętrza analogiczny na obu kondygnacjach: wokół wirydarza krużganki, wzdłuż nich trakt pomieszczeń. W skrzydle pn.-wsch. zakrystia i dawny refektarz (obecnie druga zakrystia). Sklepienia w krużgankach i przyległych pomieszczeniach kolebkowo-krzyżowe i kolebkowe z lunetami, w dawnym refektarzu kolebkowe z lunetami ze skromną dekoracją stiukową. Zewnątrz elewacje częściowo oszkarpowane, naroża boniowane lub opilastrowane. Szczyty skrzydła zach. od pd. i skrzydła pn. od zach. rozczłonkowane pilastrami i płaskimi wnękami, zwieńczone belkowaniem na krokostynkach. Dachy dwuspadowe kryte dachówką.

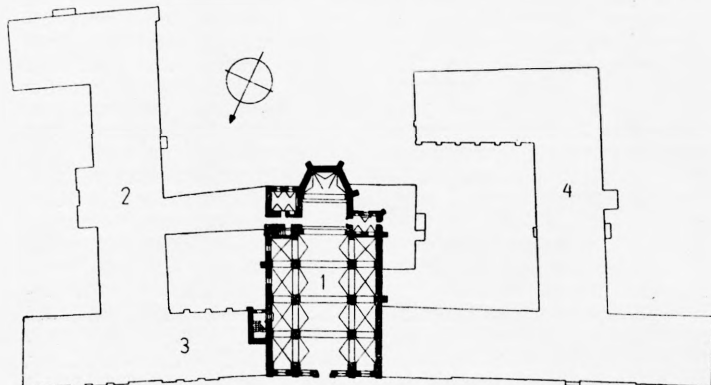
C. MUR, BRAMA, DZWONNICA I CMĘNTARZ KOŚCIELNY. Przed pd.-wsch. elewacją kościoła cmentarz kościelny otoczony murem w. XVIII, rozczłonkowanym pilastrami od ulicy i płaskimi półkoliście zamkniętymi wnękami od strony cmentarza. W jego narożniku pd. brama ujęta w zdwojone pilastry, zwieńczona trójkątnym szczytem. W narożniku wsch. dzwonnica późnobarokowa na planie kwadratu o zaokrąglonych opilastrowanych narożach, zwieńczona belkowaniem i attyką o falistej linii; otwory

prostokątne zamknięte półkoliście. Dach płaski kryty blachą. Na cmentarzu kościelnym kolumna z krucyfiksem na szczycie (tzw. »obelisk Napoleona«), wystawiona 1813.

DAWNY KOŚCIÓŁ I KOLEGIUM JEZUITÓW, DAWNY PAŁAC ARCYBISKUPI ORAZ BUDYNKI DAWNEGO KORPUSU KADETÓW. Jezuici sprowadzeni do Kalisza 1581—2 przez prymasa Stanisława Karnkowskiego, który funduje kościół i kolegium, budowane wg projektu arch. jezuickiego *Jana Marii Bernardoniego* przy współudziale muratora *Albina Fontany*. 1583—4 budowa kolegium na tyłach pałacu arcybiskupiego, przebudowa pałacu i połączenie go nowym skrzydłem z kościołem wznoszonym w latach 1587—95, poświęconym 1596. Dalsza rozbudowa gmachów jezuickich: szkoły, drukarni i bursy, z fundacji prymasów Macieja Łubieńskiego 1644—52 i Andrzeja Olszewskiego 1678—90. Kasata zgromadzenia jezuitów 1773, przed 1780 przeprowadzona inwentaryzacja budynków przez arch. *Stanisława Zawadzkiego*. 1788—93 budynki w posiadaniu bonifratrów. Przebudowa i adaptacja części gmachów dla Korpusu Kadetów 1795—7; 1797 oddanie kościoła gminie ewangelickiej i przeniesienie wyposażenia do kolegiaty. 1824 całkowita przebudowa pałacu arcybiskupiego i kolegium na siedzibę władz rządowych przez arch. *Sylwestra Szpilowskiego*. Restauracja kościoła 1822, 1877—8, 1922; od 1945 garnizonowy. Obszerny kompleks budowli (fig. 17) położony w czworoboku objętym ulicami: Łazienną, Kolegiacką, pl. św. Józefa i parkiem miejskim. Fasady kościoła i otaczających go gmachów, zwrócone do ul. Kolegiackiej, tworzą zwartą zabudowę jej pierzei pd.-wsch. Kościół usytuowany mniej więcej pośrodku zespołu, zwrócony prezbiterium na pd.-wsch.; do niego przylegają od pd.-zach. zbudowane w podkowie gmachy dawnej szkoły i drukarni jezuickiej (później Korpusu Kadetów), od pn.-wsch. dwa skrzydła kolegium, wydzielające wewnętrzny dziedzińczyk i połączone z gmachem dawnego pałacu arcybiskupiego, zamykającym zespół budowli od pn.-wsch. Wszystkie gmachy murowane, otynkowane.

A. KOŚCIÓŁ GARNIZONOWY p. w. śś. Stanisława i Wojciecha (fig. 14, 15). Wczesnobarokowy. Trójnawowy, bazylikowy z emporami nad nawami bocznymi. Korpus nawowy czteroprzęsłowy, prezbiterium jednoprzęsłowe, zamknięte wielobocznie, nieco węższe od nawy głównej, równej z nią wysokości. W przedłużeniu pd.-zach. nawy bocznej, przy prezbiterium czworoboczna wieża równa wysokości kościoła, dawne obserwatorium astronomiczne, wybudowane w pocz. w. XVII; przy nim zakrystia w. XIX. Przy prezb-

- terium od pn.-wsch. pierwotna zakrystia, wtopiona w wewnętrzne skrzydło dawnego kolegium. Nawa główna (fig. 16) otwarta do bocznych arkadami filarowymi o profilowanych archiwoltach, wspartych na impostach; odpowiadają im także arkady empor ponad nawami bocznymi. Ściany nawy głównej i prezbiterium rozczłonkowane pilastrami, z przełamującym się ponad nimi belkowaniem z tryglifami i wydatnym gzymsem z ząbkowaniem, obiegającym cały kościół. Nawa główna, prezbiterium i zakrystia sklepione ko-

Zespół budynków jezuickich, pałacu arcybiskupiego i dawnego Korpusu Kadetów w Kaliszu 1 : 1500

1. kościół jezuicki, 2. dawny pałac arcybiskupi, 3. kolegium jezuickie, 4. budynki dawnego Korpusu Kadetów

- lebką z lunetami na gurtach, nawy boczne i empory przęsłami kolebek krzyżowych oddzielonych gurtami; na sklepieniach naw bocznych dekoracja stiukowa z ok. poł. w. XVIII. Górne części arkadowych otworów empor wypełnione drewnianymi ażurowymi przesłonami o bogatej dekoracji rokokowej. Zewnątrz prezbiterium i wieża-observatorium opięte szkarpami. Fasada pn.-zach. z wysokim szczytem o falistych spływach, rozczłonkowana pilastrami toskańskimi w wielkim porządku, zwieńczonymi belkowaniem z tryglifami i wydatnym gzymsem; pomiędzy pilastrami w dwu strefach okna i blendy zamknięte półkoleściami; 29 osi portal renesansowy (fig. 29) arkadowy, ujęty w półko-

lunny, zwieńczony belkowaniem i trójkątnym tympanonem, w którym tablica z napisem fundacyjnym i datą 1589, podtrzymywana przez dwa aniołki; nad tympanonem kartusz z herbem Junosza arbpa Karnkowskiego, wyżej okrągłe okno. Szczyt rozczłonkowany pilastrami odpowiadającymi podziałom kondygnacji dolnej, dźwigającymi odcinki konsolkowych gzymsów, ożywiony blendami i oknem. Przy pd.-wsch. szczycie nawy wieżyczka na sygnaturkę. Z empyry nad nawą pd.-zach. drzwi na strych, późnorenesansowe. Wiązanie dachowe storczykowe z wzdłużną kratownicą, sygnowane przy szczycie nawy monogramem *IH*. Dach dwuspadowy kryty dachówką. — Ołtarz główny (fig. 60) barokowy 1. ćw. XVIII, z rzeźbami barokowymi śś. Wojciecha i Stanisława oraz obrazem Wniebowstąpienia 1887 mal. *A. Bertelmann*. Ambona wczesnobarokowa 1. poł. w. XVII, uzupełniana. Balustrada rokokowa. Ławki rokokowe. Obraz Chrystusa na Krzyżu barokowy w. XVIII. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego w. XVIII. Płyta nagrobna Jana wojskiego kaliskiego i Katarzyny Ciświckich z Żernik (fig. 136), późnogotycka 1575, kamienna, z postaciami zmarłych, napisami i herbami: Wieniawa, Nałęcz, Łódzia, zniszczony (Drya lub Mutina), zniszczony (Topór lub Starza), zniszczony (Grzymała?) i Śreniawa; przeniesiona z dawnego kościoła w Żernikach. Nagrobek prymasa Stanisława Karnkowskiego (zm. 1603) wczesnobarokowy (fig. 138), wykonany zapewne w warsztacie krakowskim, wystawiony 1611 przez kapitułę gnieźnieńską; z piaskowca i marmuru czarnego i brązowego, architektoniczny, z kłęzącą postacią zmarłego pod krzyżem w polu głównym ujętym kolumnami, z postaciami alegorycznymi u szczytu, herbami kapituły gnieźnieńskiej i Junosza, oraz napisem łacińskim. Epitafium Dadźboga z Karnkowa Karnkowskiego (zm. 1617) starosty odolanowskiego, wystawione 1622 przez żonę Gryzeldę z Sobieszyna, wczesnobarokowe z dwubarwnego marmuru, architektoniczne. Epitafia barokowe z czarnego marmuru: 1. Małgorzaty z Masłowic Łayszczewskiej (zm. 1631) kasztelanowej sochaczewskiej, fundowane przez męża Mikołaja, z herbami: Samson, Wierusz, Nabram i Pomian; 2. rodziny Morsztynów z końca w. XVII, wystawione przez Helenę z Załęskich Morsztynową, starościnę sieradzką, z sześcioma medalionami po portretach nagrobnych; 3. Ludwika Łętkowskiego (zm. 1756) dobroczyńcy kolegium.

B. DAWNY PAŁAC ARCYBISKUPI I KOLEGIUM POJEZUICKIE (fig. 46). Pierwotny dwór arbpów gnieźnieńskich 46 wzniesiony 1353 przez arbpa Jarosława Bogorię Skotnickiego. Rozbudowany 1583—4, zapewne wg projektu *J. M. Ber-*

nardoniego i połączony z nowowzniesionym kolegium jezuitów. Oba budynki całkowicie przebudowane i ujednoczone 1824—5 przez arch. *Sylwestra Szpilowskiego* i budowniczego *Franciszka Reinsteina*. W latach następnych siedziba władz rządu wojewódzkiego, następnie gubernialnych, od 1918 starostwa, obecnie prezydium P. R. N. Ok. 1925 częściowa przebudowa wnętrza. Klasycystyczny. Zwrócony frontem ku pn.-wsch. Dwupiętrowy, częściowo podpiwniczony. Na rzucie podkowy, z wydłużonym 13-osiowym korpusem głównym i dwoma trzyosiowymi skrzydłami wysuniętymi po bokach elewacji frontowej; skrzydło pn.-zach. (dawne kolegium) przedłużone wzdłuż ul. Kolegiackiej przytyka do kościoła; równoległe doń wąskie skrzydło wewnętrzne tworzyło połączenie pałacu arcybiskupiego z kościołem. Wnętrze w układzie dwutraktowym, częściowo przebudowane; na osi korpusu głównego hall o ścianach rozczłonkowanych pilastrami, z klatką schodową 1925; w niektórych pokojach na plafonach skromna dekoracja klasycystyczna. W skrzydle pn.-zach. pomieszczenia sklepione kolebkowo-krzyżowo i kolebkowo z luretami. W skrzydle wewnętrznym korytarz sklepiony kolebkowo, łączący się z zakrystią. Na osi elewacji frontowej korpusu głównego silnie wysunięty dwupiętrowy portyk o wysokim cokole (odpowiadającym przyziemi) i czterech kolumnach w wielkim porządku, dźwigających belkowanie i trójkątny fronton; w cokole portyku główne drzwi wejściowe. Fasady czołowe obu skrzydeł rozczłonkowane pilastrami w wielkim porządku, zwieńczone trójkątnymi szczytami w których wieńce i girlandy; na fasadzie skrzydła pn.-zach. data przebudowy 1824. Elewacja skrzydła pn.-zach. od ul. Kolegiackiej (fasada dawnego kolegium) 11-osiowa, o podziałach rytmicznie zgrupowanymi parami pilastrów; pośrodku 1. piętra balkon wysunięty na konsolach, drzwi i okna balkonowe ujęte pilastrami, zwieńczone trójkątnym frontonem. Okna 1. piętra wszystkich elewacji zdobione gzymsem nadokiennym na konsolkach z motywami girland, wstęg i masek. Partie cokołowe boniowane, gzymsy kordonowe profilowane, gzymsy koronujący z ząbkowaniem i kroksztynkami. Dachy dwu- i trzyspadowe kryte dachówką.

C. ZABUDOWANIA POJEZUICKIE, później KORPUSU KADETÓW. Wznoszone stopniowo w ciągu w. XVII z przeznaczeniem na szkołę, bursę i drukarnię jezuitów. 1795—7 oddane Korpusowi Kadetów i przebudowane być może wg projektu arch. *Dawida Gilly*, pod kierownictwem majora *Schaka*. W 1833 zamienione na koszary; 1957—8 odnowione dla potrzeb Archiwum Miejskiego i innych użytkowników. Do wydłużonego budynku położonego przy ul. Kolegiackiej,

na pd.-zach. od kościoła, przylega od tyłu, wzdłuż ul. Łaziennej skrzydło na rzucie litery L. Budynki dwupiętrowe, o układzie wnętrza dwutraktowym z korytarzami pośrodku. Pomieszczenia od ul. Kolegiackiej kryte sufitami, w skrzydle tylnym na parterze duża sala sklepiona kolebką z lunetami zapewne 2. poł. w. XVII; w narożu tegoż skrzydła na 1. piętrze sala z końca w. XVIII z sześcioma drewnianymi kolumnami klasycystycznymi. Elewacje skromne, fasada od ul. Kolegiackiej o boniowanym przyziemiu; na wysokości 1. piętra wmurowana tablica z datą 1797, upamiętniająca oddanie gmachu Kadetom, ponad nią w niszy panoplia. Od podwórza, w skrzydle tylnym podcienia arkadowe wsparte na filarach. Dachy dwu- i trzyspadowe kryte dachówką.

D. BUDYNEK przy ul. Łaziennej nr 6. Wybudowany zapewne w pocz. w. XIX dla Korpusu Kadetów. Murowany, otynkowany. Parterowy, na rzucie prostokąta. Ściany o podziałach ramowych. Dach dwuspadowy z trójkątnym przyczółkiem, kryty dachówką.

E. DAWNA SALA MUSZTRY KORPUSU KADETÓW. Przy ul. Łaziennej, w głębi. Wybudowana 1825, następnie cerkiew, później kasyno oficerskie. W 2. poł. w. XIX powiększona i ozdobiona; obecnie w remoncie. Zwrócona fasadą na pn.-zach. Murowana, otynkowana z boniowaniem. Jednopiętrowa. Na rzucie wydłużonego prostokąta z wydatnymi ryzalitami oraz nowszą przybudówką od pn.-zach. Na parterze pomieszczenia częściowo przebudowane. Na piętrze dwie duże sale. Wszystkie pomieszczenia kryte sufitami. Od pn.-wsch. piętrowy taras. Część środkowa fasady pn.-zach. oraz ryzality boczne zwieńczone trójkątnymi frontonami. Dekoracja budynku z 2. poł. w. XIX. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR POREFORMACKI. Sprowadzenie reformatów 1631 przez Marcina Wierusz-Kowalskiego; w tym samym roku budowa drewnianego klasztoru, a 1632 kościoła z fundacji Anny Sulimowskiej. Obecny kościół i zapewne klasztor wzniesione 1665—73. Restaurowane m. i. 1819, 1825, 1846, 1856, 1862. 1864 kasata zakonu. Budynki zniszczone 1914, odbudowane 1919—21 dla zgromadzenia nazaretanek. Usytuowane na dawnym przedmieściu wrocławskim przy ul. Śródmiejskiej. Klasztor założony na planie czworoboku przylega od zach. do kościoła zwróconego prezbiterium na pd. Na cmentarzu przykościelnym od pn. kaplica św. Jana Nepomucena wzniesiona 1717—36. Całość zabudowań otoczona murem 1683—1706. Budynki murowane, otynkowane.

- A. KOŚCIÓŁ p. w. śś. Józefa i Piotra z Alkantary. Barokowy. Jednonawowy. Prezbiterium dwuprzęsłowe, węższe i niższe od nawy zamknięte wielobocznie; nawa czteroprzęsłowa z kaplicą tzw. Żołnierską od wsch., przybudowaną 1723. W prezbiterium sklepienie kolebkowo-krzyżowe, w nawie kolebka z lunetami; w tarczach lunet okna półkoliste. Nawa rozczłonkowana zdwojonymi wydatnymi pilastrami toskańskimi dźwigającymi belkowanie; między pilastrami arkadowe wnęki ołtarzowe. Otwór tęczowy półkolisty z krucyfiksem w. XVIII. Chór muzyczny wsparty na trzech arkadach, podsklepiony, w wyższej części środkowej żaglasto, w bocznych kolebkowo-krzyżowo, zwieńczony nowszą balustradą z użyciem ornamentów rokokowych. Pod kościołem sklepienie podziemia. Zewnątrz kościół częściowo oszkarpowany. Fasada pn. trójosiowa, rozczłonkowana pilastrami i płycinami, ozdobiona ornamentem cęgowym i rokokowym, zwieńczona półkoliście ze splywami wolutowymi; na osi portal opilastrowany zamknięty półkoliście, po bokach we wnękach rzeźby śś. Piotra z Alkantary i Antoniego z Dzieciątkiem 1759 (przywiezione z Końskich). Dachy dwuspadowe kryte dachówką. Dwa portale w prezbiterium, drewniane rzeźbione, rokokowe. — Wyposażenie wnętrza (fig. 19): ołtarz główny, pięć ołtarzy bocznych (z nich jeden zrekonstruowany), ambona, konfesjonały i ławki, jednolite, rokokowe, wykonane przez snycerza *Józefa Eglauera* ok. poł. w. XVIII. Ołtarz główny z rzeźbami świętych i Boga Ojca w zwieńczeniu, obrazami Św. Rodziny w. XVII (silnie przemalowany), w sukienkach srebrnych 1819 i Św. Rodziny w. XIX na zasuwie, w rokokowych ramach; tabernakulum rokokowe. W ołtarzach bocznych obrazy mal. zapewne przez reformatę *Bonifacego Jatkowskiego* 1. ćw. w. XVIII: 1—2. św. Onufrego i w zwieńczeniu Św. Ducha; 3. św. Marii Magdaleny (w zwieńczeniu); 4—5. św. Antoniego Padewskiego i w zwieńczeniu św. Rocha; ponadto obraz św. Paschalisa z widokiem Kalisza w tle, dowolna wersja obrazu z kościoła św. Mikołaja wykonana zapewne przez *Józefa Balukiewicza* 4. ćw. w. XIX. Mensy ołtarzowe rokokowe. Dwa ołtarzyki w prezbiterium z obrazami śś. Bonawentury i Andrzeja de Conti (?), fundowane 1766 przez Władysława Biernackiego. Prospekt organowy 1. poł. w. XIX. Balustrada oddzielająca prezbiterium 1832 o charakterze rokokowym. Stacje Drogi Krzyżowej w ramach rokokowych z obrazami w. XIX. Zacheuski stiukowe 1756. Tablica konsekracji kościoła przez bpa **71** Jana Bużeńskiego 1673. Epitafium w. XVIII/XIX (fig. 71) w typie ołtarzyka, ze spisem osób pochowanych w podziemiach kościoła w latach 1686—1839. Sarkofag Piotra Sokol-

nickiego chorążego poznańskiego (zm. 1758), późnobarokowy, kamienny, z herbem Nowina (w podziemiach). Epitafium Tomasza i Katarzyny z Mikołajewskich Cwierdzińskich (zm. 1831 i 1833). Monstrancja barokowa (fig. 147) 147 w. XVII/XVIII z cechą imienną złotnika GN. Puszka (fig. 158) ok. poł. w. XVIII z pokrywą z kości słoniowej na której sceny ze Starego Testamentu. Pas kontuszowy sygn. SF (Franciszek Selimand), koniec w. XVIII. — Kaplica Żołnierska. Zbudowana 1728—31 z fundacji Piotra Sokolniczego chorążego poznańskiego, pod kierownictwem budowniczego zakonnego Mateusza Osieckiego. Restaurowana gruntownie 1895, z tego czasu polichromia Józefa Balukiewicza. Barokowa. Na planie zbliżonym do kwadratu, nakryta sklepieniem żagielkowym na gurtach. W narożach kolumny i pilastry stiukowe dźwigające belkowanie. W arkadzie łączącej kaplicę z nawą krata (fig. 72) żelazna kuta z inicjałami PS, Piotra Sokolniczego, z ok. 1735. Zewnątrz naroża ujęte w pilastry; szczyt ze splotami wolutowymi i rzeźbami świętych, dach dwuspadowy. — Trzy ołtarze 2. ćw. w. XVIII; główny architektoniczny, boczne skromne z obrazami Chrystusa na Krzyżu i św. Walentego, na desce w. XVII. Podstawa krucyfiksu ołtarzowego, rokokowa. Dwie kropielnice marmurowe, barokowe.

B. KLASZTOR. Barokowy. Piętrowy, podpiwniczony. Założony wokół prostokątnego wirydarza z obiegającymi go krążgankami sklepiionymi na parterze i piętrze kolebkowo-krzyżowo, w skrzydle pn. kolebkowo. Szereg pomieszczeń parteru i piętra sklepiionych krzyżowo i kolebkowo z lunetami. W skrzydle pd. dwudzielna zakrystia, sklepiona kolebką z lunetami; troje drzwi rzeźbionych, malowanych, rokokowych ze starymi zamkami. Zewnątrz naroża pn.-wsch. i pd.-zach. podparte szkarpami. Dach dwuspadowy, kryty dachówką. — W krążgankach klasztornych obrazy: św. Jana Chrzciciela w. XVIII; Św. Rodziny pocz. w. XIX. Krucyfiks barokowy w. XVII/XVIII.

C. KAPLICA św. Jana Nepomucena. Wzniesiona 1717—36 z fundacji Jana Kierzyńskiego, starosty stawiszynskiego i Marcjana Węgierskiego, miecznika wschowskiego. Barokowa. Murowana, otynkowana. Z kryptą. Założona na planie trójkąta o wklęsłych bokach i silnie ściętych narożach. Wewnątrz i zewnątrz rozczłonkowana pilastrami dźwigającymi belkowanie. Nakryta półkolumną zwieńczoną zewnątrz wysoką latarnią.

KOŚCIÓŁ FIL. p. w. św. Wojciecha. Istniał zapewne w. XI. Wzmiankowany 1213. Do 1406 parafialny. Kilkakrotnie przebudowywany; obecny, wg napisu na strychu zbud-

wany 1798 przez cieślę *Jana Kcimeja* (?) z fundacji Sebastiana Zielińskiego oraz parafian. Gruntowna restauracja, przerebienie ołtarzy i ambony 1870. Położony na przedmieściu Zawodzie. Zwrócony prezbiterium na pn.-wsch. Drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany. Nawa prostokątna, prezbiterium niższe i węższe, zamknięte ścianą prostą, z zakrytą od pn.-zach. Od pd.-zach. przy nawie węższe od niej podchórze. Wewnątrz stropy. Dach dwuspadowy, kryty dachówką, z wieżyczką na sygnaturkę 1894. — Ołtarz główny barokowy, później przerabiany, z rzeźbami aniołów, św. Piotra i Pawła oraz obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem, mal. na drzewie, 1619 (?), w srebrnej sukience rokokowej. Obraz św. męczennicy barokowy (?). Dwie płytki marmurowe oprawione w drzewie z częściowo nieczytelnymi napisami: 1. z datą 1686; 2. z datą 1721 fundacji ołtarza przez bpa Franciszka Kraszkowskiego, sufragana gnieźnieńskiego. Kropielnica kamienna, być może z dawnej kolegiaty św. Pawła. Lichtarze cynowe: sześć barokowych; pięć z 1743.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Gotarda. Fundacja pierwotnego kościoła związana z XII-wieczną osadą targową Stare Miasto. Obecny murowany, neogotycki zbudowany na miejscu drewnianego w latach 1908—10. Położony na przedmieściu Rypinek przy ul. Częstochowskiej. — Obrazy: św. Anny Samotrzeć, barokowy (?); Ukrzyżowania, mal. *Józef Balukiewicz* 1866.

DAWNY KOŚCIÓŁ BERNARDYNEK. Kościół i klasztor wzniesione 1642—77. Po kasacie zakonu 1804 gruntownie przebudowane ok. 1816 przez Beniamina Rephana na fabrykę sukna. Po likwidacji fabryki budynek przystosowany na cele mieszkalne: obecnie szkoła. Położony na przedmieściu warszawskim przy pl. Kilińskiego. Murowany, otynkowany, częściowo boniowany. Dwupiętrowy, podpiwniczony. Na planie wydłużonego prostokąta. Wewnątrz pomieszczenia zgrupowane po dwóch stronach korytarza sklepionego kolebką. Zewnątrz między kondygnacjami gzymsy boniowane. Okna prostokątne, na parterze z ławami podokiennymi, w górnych kondygnacjach z nadprożami. Fasada pn. dawnego kościoła (częściowo zmieniona), trzyosiowa, boniowana na narożach, zwieńczona szczytem ze splotami i trójkątnym frontonem. Dach dwuspadowy kryty dachówką. — Pozostałe budynki fabryczne zespołu Rephana zob. s. 41.

W **CERKWI** z lat 1928—32 ikona Matki Boskiej Tychwińskiej (fig. 88), pocz. w. XVII, mal. na drzewie, zapewne szkoły moskiewskiej.

POZOSTAŁOŚCI MURÓW MIEJSKICH. Zbudowane z kamienia polnego i cegły ok. 1350, na miejscu umocnień

ziemno-drewnianych (Brama Toruńska poświęcona 1283). Rozebrane w końcu w. XVIII i na pocz. w. XIX (m. i. Brama Wrocławska 1780, Toruńska 1805). Zachowane następujące fragmenty. 1. Baszta tzw. Dorotka (fig. 36), wtopiona w odcinek muru tworzącego zamknięcie od pn.-wsch. ogrodu kościoła kolegiackiego. Obniżona, uzupełniona murem pruskim, częściowo przekształcona, dwukondygnacyjowa. Na planie półkolistym. Od pd.-wsch. fragment schodów, zapewne późniejszy. Pomieszczenia przyziemne sklepione kolebką w. XVII (?). Kilka otworów strzelniczych, okrągłych. Daszek półstożkowy kryty gontem. — 2. Fragment muru i baszty przy ul. Łaziennej, na tyłach zabudowań pojezuickich. — 3. Odcinek murów ze śladami trzech wsporników, nieopodal kościoła św. Mikołaja, otaczający od pn. budynek poklasztorny kanoników lateraneńskich. — 4. Fragment przy pd. narożu kościoła franciszkanów, użyty jako ściana skrzydła klasztornego. — Ponadto fragmenty zachowane w fundamentach, wtopione w ściany domów, lub dzielące posesje, m. i.: ul. Śródmiejska nr 25, ul. Narutowicza nr 2, ul. Waryńskiego nr 5, ul. Parczewskiego nr 2, 3, 4, ul. Łazienna nr 6 i 13/15.

GMACH DAWNEGO TRYBUNAŁU (fig. 49), Al. Wolności nr 13. Wzniesiony w latach 1820—4 wg projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*. 1876 dobudowa dwóch krótkich skrzydeł od podwórza i częściowa przebudowa wewnątrz. Obecnie siedziba Oddziału Terenowego Sądu Wojewódzkiego w Poznaniu. Klasycyistyczny. Murowany, otynkowany. Dwupiętrowy, podpiwniczony. Na planie wydłużonego prostokąta z trzema ryzalitami w elewacji frontowej: płytkim z portykiem na osi i dwoma pozornymi w częściach skrajnych. Układ wnętrza dwutraktowy z korytarzem, główną klatką schodową umieszczoną w osiowo założonej sieni i dwiema pomocniczymi w ryzalitach bocznych. Ściany sieni rozczłonkowane pilastrami i wnękami. Na parterze korytarz sklepiony kolebką, w pomieszczeniach przyległych, częściowo przebudowanych, sklepienia kolebkowo-krzyżowe i kolebkowe na gurtach; w dwóch salach rozpraw stropy belkowane wsparte na kolumnach toskańskich, ze ścianami rozczłonkowanymi półkolistymi wnękami. W niektórych pomieszczeniach zachowana klasycyistyczna stolarka. Zewnątrz ściany parteru boniowane, kondygnacje oddzielone gzymsami kordonowymi, elewacje zwieńczone belkowaniem z gzymsem kroksztynkowym i ażurową balustradą kryjącą dach. Okna na pierwszym piętrze z gzymsami na konsolkach, na drugim z ławami wspartymi na kroksztynkach i w obramieniach z uszakami. Na osi fasady dwupiętrowy portyk o wysokim cokole (odpo-

wiadającym przyziemi) i czterech parach kolumn w wielkim porządku, dźwigających belkowanie i trójkątny fronton; w cokole portyku portal z nadprożem wspartym na konsolkach; nad nim balkonik z balustradką. W pozornych ryzalitech skrajnych na parterze okna we wnękach arkadowych, w górnych kondygnacjach płaskie pilastry korynckie w wielkim porządku. Dach czterospadowy.

50 BUDYNEK DAWNEJ SZKOŁY WOJEWÓDZKIEJ (fig. 50), obecnie Gimnazjum im. A. Asnyka, ul. Grodzka nr 1. Zbudowany ok. 1819 wg projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*, na podwrocu dawnego zamku starościńskiego i zapewne na fragmentach jego fundamentów, w bezpośrednim sąsiedztwie murów miejskich. 1923 przebudowa wnętrza. Klasycystyczny. Murowany, otynkowany. Jednopiętrowy, podpiwniczony. Założony na planie podkowy z dwupiętrowym ryzalitem na osi. Wnętrze dwutraktowe z westybulem na osi, w którym główna klatka schodowa. Ryzalit w dwóch górnych kondygnacjach rozczłonkowany pilastrami w wielkim porządku, dźwigającymi belkowanie i trójkątny fronton z gzymsami kroksztynkowymi; okna 1. piętra arkadowe w obramieniach z kluczami. Dach dwuspadowy kryty blachą.

BUDYNEK DAWNYCH KOSZAR 8 pułku piechoty Legii Nadwiślańskiej (tzw. koszary Godebskiego), ul. Babina nr 16—17. Zbudowany w 1. poł. w. XIX. Klasycystyczny. Murowany, otynkowany. Jednopiętrowy. Na planie wydłużonego prostokąta, 29-osiowy, z trzyosiowymi ryzalitami pośrodku: płytkim od frontu i wydatnym w elewacji podwórzowej. Wnętrze dwutraktowe częściowo przebudowane na cele mieszkalne. Zewnątrz między kondygnacjami gzymsy: kordonowy i parapetowy. Okna prostokątne, w górnej kondygnacji kwadratowe, w ryzalicie półkoliste. W osiach bocznych po dwa otwory wejściowe z sieniami przelotowymi i klatkami schodowymi. Dach dwuspadowy kryty papą.

BUDYNEK DAWNYCH KOSZAR WOJSKOWYCH, ul. Śródmiejska nr 36, róg Nowego Świata. Wzniesiony 1840—2 wg projektu arch. *Henryka Marconiego* na miejscu szpitala Św. Trójcy z 1817. Ok. 1855 rozbudowany. Późnoklasycystyczny. Murowany, otynkowany, boniowany. Jednopiętrowy, na planie prostokąta, 10-osiowy, z portalem na osi. Układ wnętrz przekształcony. Dach trzyspadowy kryty dachówką.

BUDYNEK DAWNYCH KOSZAR WOJSKOWYCH, ul. Zubrzyckiego 2a. Murowany, otynkowany. Na planie wydłużonego prostokąta. Parterowy z niskim, nieco cofniętym pięterkiem drewnianym. Dach dwuspadowy.

BUDYNEK DAWNYCH KOSZAR WOJSKOWYCH, ul. Zubrzyckiego nr 4. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Późnokla-

sycystyczny. Murowany, otynkowany. Piętrowy, podpiwniczony. Na planie wydłużonego prostokąta, 19-osiowy z trzyosiowym pozornym ryzalitem pośrodku. Między kondygnacjami gzymsy: kordonowy i parapetowy. W ryzalicie pilastry w wielkim porządku wspierające trójkątny fronton. Okna prostokątne zwieńczone na piętrze na przemian trójkątnymi lub półokrągłymi frontonami. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

GMACH DAWNEJ KOMENDY GARNIZONU, ul. Śródmiejska nr 34. Budynek zbudowany ok. 1850. Murowany, otynkowany. Piętrowy, na planie prostokąta ze skrzydłem zapewne nowszym od pn., z pozornym ryzalitem na osi, zwieńczonym murkiem parawanowym. Portal wejściowy ujęty kanelowanymi pilastrami dźwigającymi belkowanie. Okna w profilowanych obramieniach. Wnętrze dwutraktowe, częściowo przekształcone. Dach naczółkowy, kryty dachówką.

WIĘZIENIE. Zbudowane 1844 wg projektu arch. arch. *Henryka Marconiego* i *Franciszka Tournelle*. Budynek otoczony murem ze strażnicami i bramą ujętą w półkolumny, połączony krytym przejściem z niewielkim budynkiem administracyjnym. Pseudoromański. Murowany, otynkowany. Dwupiętrowy, podpiwniczony. Na planie prostokąta z narożami ujętymi okrągłymi basztami. Wydatny gzyms wieńczący, nadwieszony na kroksztynkach. Dach dwuspadowy, na basztach namiotowe.

PRZYTUŁEK DLA STARCÓW, ul. Zubrzyckiego nr 3. Wzniesiony jako dom dla starców 1855. Murowany, otynkowany. Piętrowy. Jedenastoosiowy. Czwarta i siódma oś zaakcentowana pozornymi boniowanymi ryzalitami zwieńczonymi murkami attykowymi. Dach naczółkowy.

BUDYNKI po dawnym zespole fabrycznym *Beniamina Rephana*, przy ul. Warszawskiej nr 1, 3, 5, 7 (por. dawny kościół bernardynek, s. 38). Zapewne wzniesione współcześnie z fabryką ok. 1816—20, o zwartej, jednolitej, kalenicowej zabudowie. Obecnie wykorzystywane na cele mieszkalne. Murowane, trzypiętrowe, podpiwniczone.

DAWNY FOLUSZ WODNY, Al. Wolności nr 2. Zbudowany ok. 1822 dla potrzeb fabryki sukna przez *Beniamina Rephana*. Częściowo przebudowany i zamieniony na łaźnię miejską. Położony przy starej tamie na Prośnie. Murowany, otynkowany, częściowo boniowany. Jednopiętrowy, podpiwniczony. Na planie prostokąta, 12-osiowy. Wewnątrz przebudowany. Między kondygnacjami gzyms kordonowy. Dach dwuspadowy.

MOST tzw. kamienny, na Prośnie (fig. 47). Wzniesiony 1825 zapewne wg projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*

przez budowniczego *Franciszka Reinsteina*. Z kamienia. Jednoarkadowy z żelazną balustradą tralkową osadzoną w kamiennych cokołach. Na cokołach środkowych płyty z herbem miasta i napisem upamiętniającym budowę.

- 48 DAWNA ROGATKA WROCŁAWSKA (fig. 48), ul. Śródmiejska nr 36. Zbudowana 1822 z przeznaczeniem na budynek celny i wagę, wg projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*. Klasycystyczna. Murowana, otynkowana, boniowana. Parterowa. Na planie zbliżonym do kwadratu. W elewacji frontowej wgłębną czterokolumnowy portyk dorycki dźwigający belkowanie z tryglifowym fryzem, obiegającym cały budynek; fronton trójkątny. Dach czterospadowy kryty blachą.
- 52 DAWNY PAŁAC PUŁASKICH (fig. 52), ul. Kilińskiego nr 31. Zbudowany ok. 1820—30 zapewne wg projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*. Klasycystyczny. Murowany, otynkowany, przyziemie boniowane. Dwupiętrowy, podpiwniczony. Na planie wydłużonego prostokąta, 15-osiowy, z pozornym ryzalitem w elewacji frontowej. Wewnątrz na osi przełotowa sień, w pomieszczeniu przyległym do sieni dwubiegowa klatka schodowa z klasycystyczną balustradą. Układ wnętrza dwutraktowy. Zewnątrz między kondygnacjami gzymsy, fryz wieńczący z tryglifami i płaskorzeźbionymi metopami nad ryzalitem, wyżej gzyms modylionowy; nad ryzalitem parawanowa attyka. Na 1. piętrze okna z gzymsami na konsolach; w trójosiowej środkowej części ryzalitu i w osiach skrajnych elewacji balkony z drzwiami ujętymi w pilastry tokańskie, dźwigające odcinki belkowania z fryzem tryglifowym i modylionowym gzymsem; analogicznie ujęte okna 1. piętra elewacji bocznej; balkoniki o klasycystycznych żelaznych balustradach. Na osi brama wejściowa zamknięta półkoliście z klasycystyczną stolarką. Dach dwuspadowy kryty blachą; nad elewacją boczną szczyt schodkowy.
- 51 DOM ul. Babina nr 1, tzw. Przechadzki (fig. 51). Zbudowany po 1820 na gruncie szpitala Św. Ducha i budynku teatru Bogusławskiego, być może wg projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*. Murowany. Otynkowany, parter boniowany. Dwupiętrowy, na planie litery L, o ściętym narożu. Elewacja frontowa 25-osiowa, boczna 5-osiowa. Przyziemie częściowo przerobione na lokale handlowe z trzema sieniami przełotowymi w których klatki schodowe. Na osi trzyosiowy pozorny ryzalit rozczłonkowany w 1. i 2. kondygnacji parami pilastrów w wielkim porządku, dźwigających fryz tryglifowy i ząbkowany gzyms, zwieńczony schodkowym szczytem. Okna przyziemia z kluczami, na 1. piętrze z gzymsami lub

frontonikami na kroksztynkach. Balkony z klasycystycznymi żelaznymi balustradami. Dach stromy, wielopołaciowy, kryty dachówką.

DOMY z 1. ćw. i 1. poł. w. XIX. Klasycystyczne. Murowane, tynkowane, częściowo boniowane. Przeważnie dwupiętrowe, wieloosiowe, podpiwniczone, na ogół dwutraktowe z sieniami przelotowymi. Ul. Babina nr 2 i 9, być może zbudowane wg projektu arch. *Sylwestra Szpilowskiego*; ul. św. Stanisława nr 6 wzniesiony 1824 wg projektu *Ferdynanda Bergemanna*; ul. Świerczewskiego nr 13; ul. Waryńskiego nr 5 z pomieszczeniami parteru sklepionymi kolebkowo; ul. Świerczewskiego nr 21, trzypiętrowy; jednopiętrowe przy Al. Wolności nr 9a, ul. Grodzkiej nr 3, ul. Zubrzyckiego nr 8 i 10, ul. Kodeckiej nr 1 oraz ul. Mostowej nr 4, z fasadą ozdobioną między kondygnacjami stiukowymi płaskorzeźbami geniuszy i dekoracją roślinną.

DOMY z ok. poł. w. XIX, o cechach późnoklasycystycznych. Murowane, tynkowane. Jednopiętrowe, wieloosiowe, z wnętrzami dwutraktowymi: ul. Częstochowska nr 23, ul. Gancarska nr 2, ul. Ogrodowa nr 1, ul. Puławskiego nr 11, ul. Wodna nr 1 i 5, ul. Zubrzyckiego nr 12.

DOMY o charakterze dworków podmiejskich z 1. poł. i ok. poł. w. XIX. Z cegły lub muru pruskiego, parterowe z sieniami przelotowymi, przeważnie z facjatkami i dachami naczółkowymi: ul. Fabryczna nr 15, ul. Harcerska nr 8, ul. Krótka nr 7, ul. Łączna nr 2, ul. Łódzka nr 8, ul. Skarszewska nr 4, ul. Słoneczna nr 1, ul. Świerczewskiego nr 34 i 43, ul. 23 Stycznia nr 16, ul. Winiarska nr 1, 4, 5, 24 i ul. Warszawska nr 43. Dworek ul. Winiarska nr 26 (fig. 45), wzniesiony ok. 1830—40 przez arch. *Jakuba Jasińskiego*. Położony w ogrodzie. Klasycystyczny. Z piętrowym ryzalitem na osi, w którego przyziemiu wglębny portyk czterokolumnowy, na piętrze balkon; zwieńczony trójkątnym szczytem o skromnej dekoracji empirowej. Dach czterospadowy kryty dachówką, z wystawkami. — Oficyna dworku zbudowana po 1843, z muru pruskiego, częściowo przebudowana.

DAWNY ZAJAZD I KUŹNIA, ul. Częstochowska nr 21. Z pocz. w. XIX. Budynek murowany, otynkowany. Jednopiętrowy, na planie prostokąta. Wnętrze dwutraktowe, częściowo przekształcone na cele mieszkalne. Dach dwuspadowy kryty dachówką.

CHAŁUPY na Zawodziu. Ul. Wał Piastowski nr 58. Drewniana, konstrukcji zrębowej, z podcieniem bezslupowym. Na planie zbliżonym do kwadratu z późniejszymi przybudówkami murowanymi. Na odrzwiach data 1721. — Ul. Bolesława Pobożnego nr 54 i 60, zapewne z pocz. w. XIX. DREW-

niane, konstrukcji zrębowej, z podcieniami bezsłupowymi i wejściami w ścianie szczytowej. Dachy wysokie czterospadowe, kryte słomą.

GRODZISKO I RELIKTY KOLEGIATY p. w. św. Pawła. Położone na Zawodziu przy ul. Bolesława Pobożnego. Grodzisko typu pierścieniowatego o kształcie czworokąta. Zachowane wały ziemne obejmujące obszar ok. 1,8 ha. Od wsch. i pd. słabo czytelne pierwotne koryto Prozny. — W obrębie grodu relikty dawnej kolegiaty św. Pawła, fundowanej 2. poł. w. XII przez Mieszka Starego; pocz. w. XVIII w ruinie. W trakcie prac wykopaliskowych w 1958 odkryto ławę fundamentową z kamieni polnych jednoprzestrzennego kościoła zamkniętego apsydą. — **F r a g m e n t y l a p i d a r i a l n e** z dawnej kolegiaty: 1. płyta nagrobna (fig. 135) romańska w. XII/XIII, z piaskowca, z rytym krzyżem; użyta wtórnie jako próg w kościele św. Wojciecha, od 1959 w Muzeum Ziemi Kaliskiej; 2. fragmenty profilowane z piaskowca (obecnie w Muzeum Ziemi Kaliskiej); 3. ciosy granitowe (użyte wtórnie w budynkach Starego Miasta i Zawodzia m. i. jako fundament chałupy na Wale Piastowskim nr 58).

CMENTARZ KATOLICKI. Założony na przedmieściu wrocławskim 1807. Otoczony murem z bramą półkolistą zamkniętą, zwieńczoną trójkątnym szczytem. Na cmentarzu kilka kaplic grobowych i nagrobków z ok. poł. w. XIX m. i. *Ignacego Franciszka Reinsteina*, budowniczego (zm. 1854), późnoklasycyzyczny.

CMENTARZ EWANGELICKI. Na przedmieściu wrocławskim, założony 2. poł. w. XVII. Otoczony murem z bramą w. XIX. Na cmentarzu kilka nagrobków z ok. poł. w. XIX.

CMENTARZ PRAWOSŁAWNY. Założony 1787 na przedmieściu wrocławskim. Otoczony murem z późnoklasycyzyczną bramą.

PARK MIEJSKI. Założony 1798 staraniem prezydenta miasta Hornicha, na terenach dawnych ogrodów jezuickich i przyległych pastwisk miejskich. W 1. poł. w. XIX kilkakrotnie powiększany m. i. o tereny placu musztry kadetów. Obecne rozplanowanie wg projektu arch.-ogrodnika *Edmunda Jankowskiego* i *Franciszka Szaniora* 1881. Powiększony 1923—6 („Park sportowy”) i po 1945. Krajobrazowy, w typie parku angielskiego. Rozciągnięty z pn. na pd., przytyka od pn. do kolegiaty i gmachu Prezydium P. R. N., od wsch. przecięty wytyczoną sztucznie rzeczką Bernardynką, od pd. i zach. zamknięty Prozną. W części najstarszej, zw. „Wielkim Parkiem”, pawilony z ok. poł. w. XIX: Domek Szwajcarski i oranżeria.

MUZEUUM ZIEMI KALISKIEJ, ul. Kościuszki nr 12. Zało-

zione 1914 ze zbiorów Towarzystw: Archeologicznego, Przyrodniczego i Krajoznawczego oraz darów społeczeństwa kaliskiego. 1942 zniszczenie większej części zbiorów przez hitlerowców. Obecnie w stadium organizacji. Posiada działy: archeologiczny, przyrodniczy, etnograficzny i historyczny. Fragmenty lapidarialne zob. grodzisko s. 44.

KAMIENNA

KOŚCIÓŁ FIL. p. w. Św. Trójcy (fig. 32). Data erekcji 32 nieznana, do 1469 parafialny. Obecny zbudowany zapewne ok. 1595 z fundacji Rudnickiego. Odnawiany 1657, 1777 i 1890. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, od pn. wzmocniony lisicami. Jednonawowy, z nieco węższym prezbiterium, zamkniętym wielobocznie; przy nim od pn. prostokątna zakrystia. Nawa na rzucie zbliżonym do kwadratu, przy niej od pd. kruchta, od zach. nowszy przedsionek. Wewnątrz strop. Belka tęczowa profilowana, z napisem dewocyjnym, datami 1657 i 1777 oraz krucyfiksem barokowym. Chór muzyczny wsparty na dwóch profilowanych słupkach, na nim data 1777. Okna zamknięte łukiem odcinkowym. Dachy dwuspadowe, zakrystii i kruchty trójspadowe, kryte gontem; więźba dachowa stara; na nawie wieżyczka na sygnaturkę blaszana, z datą 1890. Dwoje drzwi klepkowych z okuciami. — Ołtarz główny (fig. 58) późnorennesansowy 1613 z obrazami na drzewie z tegoż czasu: Matki Boskiej z Dzieciątkiem, 58 św. Elżbiety i Zuzanny oraz Koronacji N. P. Marii w zwieńczeniu; mensa rokokowa. Dwa ołtarze boczne rokokowe ok. 1780, z obrazami św. Macieja i Małgorzaty oraz Anioła Stróża i św. Jana Nepomucena w zwieńczeniach. Ambona 2. poł. w. XVIII. Obrazy w. XIX, o charakterze wpółludowym: 1. Pietà; 2. Matka Boska z Dzieciątkiem; 3. św. Wawrzyniec; 4. św. Dominik; 5. Komunia św. Onufrego; 6. Ukrzyżowanie; 7. Pustelnicy. Rzeźba św. Wawrzyńca barokowa.

KAMIEN

KAPLICA p. w. św. Mikołaja. Kościół par. wzmiankowany 1444. Kaplica obecna zbudowana 1848 z fundacji Juliana Czartkowskiego. Orientowana. Murowana. Neogotycka. — W ołtarzu obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. poł. w. XIX. Obraz św. Marii Magdaleny, kopia z *Guido Reniego*, sygn. *Tuluszkiewicz* 1856.

DWÓR. Wzniesiony zapewne w końcu w. XVIII, silnie przebudowany. Położony w parku. Murowany, otynkowany. Parterowy, podpiwniczony, z piętrowymi wystawkami na osi obu fasad i nową przybudówką przy elewacji bocznej. Wnętrze dwutraktowe, na osi sień o lekko zaokrąglonych

narożnikach. Od frontu ganek czterokolumnowy nowszy, wspierający balkon na piętrze; od ogrodu piętrowy pozorny portyk z czterema półkolumnami, zwieńczony frontonem i attyką schodkową. Dach czterospadowy, z lukarnami w ozdobnych drewnianych obramieniach, kryty dachówką.

DAWNY SPICHLERZ DORSKI. Zbudowany zapewne pocz. w. XIX. Położony w parku. Murowany, otynkowany. Na planie zbliżonym do kwadratu. Trzykondygnacyjny, podpiwniczony. Piwnice sklepione kolebkowo. Okienka prostokątne i półkoliste, narożniki elewacji boniowane. Dach dwuspadowy, kryty papą.

KOSMÓW

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Wawrzyńca. Pierwotny wzmiankowany 1433. Obecny zbudowany 1691 z fundacji Sokołowskiego, restaurowany gruntownie ok. 1895, rozbudowany 1953. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany i wzmocniony lisciami. Jednonawowy. Prezbiterium zamknięte wielobocznie z zakrystią od pn. Nawa nieco szersza i wyższa, pierwotnie na planie kwadratu, przedłużona od zach. 1953; przy niej od pd. kruchta. Wewnątrz strop, na jednej z belek data 1691. Chór muzyczny wsparty na dwóch słupkach. Na belce tęczowej krucyfiks (fig. 126), gotycki koniec w. XV. Okna zamknięte odcinkiem łuku. Dachy dwuspadowe, pokryte częściowo gontem, częściowo blachą z blaszaną wieżyczką na sygnaturkę z końca w. XIX. — Trzy ołtarze, ambona i prospekt organowy barokowe 1. poł. w. XVIII: w ołtarzu głównym obraz Św. Rodziny 1. poł. w. XVII, w bocznych obrazy barokowe śś. Józefa i Wawrzyńca w sukienkach drewnianych.

DZWONNICA. W. XIX. Drewniana, konstrukcji słupowej, oszalowana. Nakryta dachem namiotowym.

KOŚCIELEC KALISKI

- KOŚCIÓŁ PAR.** p. w. św. Wojciecha (fig. 1). Wzniesiony zapewne 1. poł. w. XII, rozbudowany 1. poł. w. XVIII, odnawiany m. i. 1761 i 1904. Orientowany. Złożony z pierwotnego romańskiego murowanego kościółka oraz dobudowanej w. XVIII drewnianej nawy. Kościół romański (stanowiący obecne prezbiterium) zbudowany z nieregularnej kostki granitowej, w górnych partiach nadmurowany cegłą gotycką. Złożony z prostokątnej nawy i półkolistej apsydy, wyodrębnionej uskokiem; przy nawie od pd. nowa murowana zakrystia. Wewnątrz strop. Okna przemurowane, na ścianie pd. i apsydzie ślady zamurowanych okienek romańskich. Na apsydzie od wsch. wnęka otynkowana, zamknięta pół-

koliście, w niej rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem późno-gotycka pocz. w. XVI. Od pd. portal (fig. 2) romański ze 2
znakiem kamieniarskim na prawym ościeżu, drzwi ze starym zamkiem. Nawa drewniana konstrukcji zrębowej, oszalowana, nieco szersza od prezbiterium. Przy niej od pn. kaplica na planie ośmioboku, od zach. nowsza kruchta na słup. Wewnątrz strop z zaokrągleniami; na belce tęczowej krucyfiks w. XVIII. Dachy dwuspadowe, równej wysokości, nad nawą wieżyczka na sygnaturkę z hełmem cebulastym. Na kaplicy dach ośmiopłociowy. — Cztery ołtarze, ambona i chrzcielnica, rokokowe po poł. w. XVIII. W ołtarzu głównym obraz św. Józefa zapewne w. XVII, w sukience srebrnej w. XVII/XVIII. Feretron ludowy z obrazem Matki Boskiej. Rzeźba Chrystusa Frasnoblwego (fig. 133) ludowa. Krzyż 133
ołtarzowy pocz. w. XVIII. Dwa ornaty i kapa z tkanin 2. poł. w. XVIII. Kapa z pasa polskiego przefarbowanego.

KOŚCIELNA WIEŚ

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR POBENEDYKTYŃSKI. Między 1126 a 1139 osiedlenie norbertanów, przeniesionych następnie 1193 do opactwa benedyktyńskiego św. Wincentego we Wrocławiu. Po długim sporze (ukończonym 1234) Kościelna Wieś przechodzi na własność benedyktynów, powstaje prepozytura podporządkowana Tyńcowi. Kasata klasztoru 1797, odtąd kościół zamieniony na parafialny.

A. KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Wawrzyńca. Zbudowany 2. poł. w. XII, rozbudowany ok. 1760, odnawiany 1877 i 1903. W założeniu romański, zniekształcony przebudowaniami. Orientowany. Murowany z kostki granitowej (w partiach romańskich) i z cegły, otynkowany. Jednonawowy. Kościół romański złożony z prostokątnej nawy i węższego prezbiterium na planie kwadratu, zamkniętego pierwotnie apsydą; fragmenty jej ścian widoczne na strychu zakrytych od pn. oraz zewnątrz od pd. Ok. 1760 dobudowano: od wsch., po wyburzeniu apsydy dwuprzęsłowe prosto zamknięte prezbiterium, przy nim od pn. obszerną zakrytą, od pd. mały składzik; przy nawie od pn. i pd. dwie naprzeciwległe późnobarokowe kaplice, od zach. kruchtę 1776. W nawie strop, w dawnym prezbiterium romańskim sklepienie kolebkowe z lunetami w. XVII, w prezbiterium sklepienie kolebkowo-krzyżowe, w kaplicach klasztorne na gurtach. Ściany prezbiterium i narożniki kaplic opilastrowane. Kaplice otwarte do nawy stiukowymi portalami (fig. 30) o arkadowym otworze ujętym w zdwojone pilastry i woluty, zwieńczone rokokowymi kartuszami z puttami. Chór muzyczny rokokowy wsparty 30

na dwóch kolumnkach, z balustradą wysuniętą na osi. Okna prostokątne zamknięte odcinkiem łuku, w prezbiterium o dekoracyjnych obramieniach stiukowych. Fasada zach. neogotycka 1877. Od strony pd. przy ścianie dawnego romańskiego prezbiterium dwie nieregularne szkarpy. Dachy dwuspadowe, kryte blachą i dachówką, z wieżyczką na sygnaturkę o formach barokowych. — Wyposażenie wnętrza jednolite ok. 1760. Ołtarz główny, dwa boczne przy tęczy i dwa w kaplicach stiukowe, rokokowe, z rzeźbami świętych benedyktyńskich i obrazami 2. poł. w. XVIII: w głównym św. Wawrzyńca w sukience srebrnej 1800, w bocznych św. Scholastyki i Ukrzyżowania, w kaplicach Św. Rodziny w sukience srebrnej 1821 i św. Benedykta. Dwa drewniane ołtarzyki w kaplicach 1776—81 z obrazami współczesnymi św. Jana Nepomucena i Św. Rodziny. Ambona rokokowa skoniępowana łącznie z konfesjonalem i chrzcielnicą (fig. 66). Prospekt organowy 1776, stalle i trzy ławki rokokowe. Kropielnica kamienna w kształcie kielicha, romańska. W zakrytści szafa rokokowa zwieńczona krucyfiksem. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, na drzewie, poświęcony 1677, w sukience srebrnej 2. poł. w. XVII. Baza z fragmentem trzonu kolumny romańskiej z piaskowca, 2. poł. w. XII (?). Dwa krucyfiksy procesyjne w. XVIII. Kielich (fig. 151) gotycki w. XV, fundacji Katarzyny Borkowicz. Ornat z tkaniny pocz. w. XVIII. Kapa z tkaniny 2. poł. w. XVIII.

66

B. DAWNY KLASZTOR. Położony na pd. od kościoła. Zbudowany zapewne 2. poł. w. XVII. Z dawnego założenia zbudowanego przypuszczalnie w czworobok, pozostało po częściowej rozbiórce ok. 1800 jedno skrzydło. Budynek murywany z cegły i kamienia, podpiwniczony, parterowy, na planie prostokąta. Układ wnętrza zmieniony, przebudowany na mieszkania. W jednym z pokoi kominek w. XVIII.

KOŹMINEK

OSADA. Lokacja przed 1369, wówczas miasteczko oddane przez Kazimierza Wielkiego Bartoszewi z Odolanowa staroście kujawskiemu. W. XVI (od 1496) własność Ostrorogów, wówczas ważny ośrodek dysydencki. W. XVII własność m. i. Łętkowskich, Kielczewskich. Położone nad rzeczką Swędrnią, przy drodze Kalisz-Warta. We wsch. części czworoboczny rynek z sześcioma wlotami ulicznymi. Przy wsch. pierzei rynku kościół par. Na pd.-wsch. od miasteczka dawny dwór.

124 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty (fig. 24). Wzmiankowany 1467. Rozbudowany ok. 1709 i 1826. Odnowiony 1929—30. Orientowany. Murywany z cegły, otynkowany. Jednonawowy. Nawa, wyższe i niższe prezbiterium.

terium i położona przy nim od pn. zakryścia gotyckie, wzniesione zapewne w. XV. Przy prezbiterium od wsch. niska apsyda ok. 1709. Przy nawie od zach. wieża ok. 1709 na planie kwadratu, od pn. kaplica 1826, od pd. kruchta z tegoż czasu. W prezbiterium gotyckie, dwuprzęsłowe sklepienie krzyżowo-żebrowe, w zakryściu kolebkowe, apsyda sklepiona konchowo, w nawie trzyprzęsłowe sklepienie kolebkowe z lunetami pocz. w. XVIII. Tęcza ostrołukowa. Chór muzyczny trójarkadowy, opilastrowany, z lekko wygiętą balustradą. Okna prezbiterium ostrołukowe, nawy prostokątne. Nawa i prezbiterium oszkarpowane; szkarpy przy prezbiterium trzyuskokowe z wnękami ostrołukowymi w dolnych partiach. Szczyt wsch. prezbiterium gotycki, ożywiony ostrołukowymi wnękami; szczyt wsch. nawy zbarokizowany, opilastrowany; apsyda zwieńczona szczytem barokowym z pilastrami i przerwanym gzymsem. Wieża dwukondygnacyjowa, o podziałach gzymсами i płaskimi parzystymi pilastrami, zwieńczona hełmem barokowym; od zach. skromny portal, w nim stare drzwi. Dachy dwuspadowe. Z prezbiterium do zakryścia portal ostrołukowy gotycki. — Ołtarz główny 2. poł. w. XVIII z obrazami św. Józefa w sukience srebrnej oraz Chrztu Chrystusa mal. *Józef Maliński* 1. poł. w. XIX, na zasuwie. Dwa ołtarze boczne pocz. w. XIX, w lewym obraz Matki Boskiej zapewne w. XVII, w sukience srebrnej w. XVIII, w prawym obraz św. Jana Ewangelisty w sukience drewnianej w. XVIII. W kaplicy ołtarz 1826. Dwa feretrony w ramach barokowych. Obraz św. Rocha 1667 z dawnej kaplicy w Nakwasinie. Monstrancja ze stopą i nodusem w. XVII, glorią 2. poł. w. XVIII. Kielich ok. poł. w. XVII.

DWÓR (fig. 40). Zbudowany zapewne 2. poł. w. XVIII. 40
Przebudowany 1906—7 przez arch. *Jana Heuricha* mł. Późno-barokowy. Zwrócony frontem na pn. Murowany, otynkowany. Parterowy z użytkowym poddaszem, niepodpiwniczony. Na rzucie prostokąta, z nowszymi portykami na osi obu fasad. Układ wnętrza dwutraktowy, z sienią i salonem na osi; w narożniku pn.-zach. kuchnia sklepiona kolebkowo. W elewacjach zewnętrznych skrajne przesła ujęte w pilastry. Okna w obramieniach uszakowych, Portyki neoklasycystyczne, zapewne 1907, piętrowe, czterokolumnowe, zwieńczone frontonami; od ogrodu między kolumnami na piętrze balkon z kratą. Dach mansardowy kryty dachówką, z lukarnami w ozdobnych drewnianych obramieniach (odnowionych 1907 na wzór pierwotnych?).

PARK. O założeniu regularnym, niegdyś z kwaterami i strzyżonymi szpalerami; zachowana okalająca aleja grabowa.

LAMUS. Z 2. poł. w. XVIII. Położony w parku. Murowany, otynkowany, na planie kwadratu, z dachem namiotowym krytym dachówką.

LIPE

KOŚCIÓŁ FIL. p. w. św. Stanisława bpa. Istniał 1416. Obecny zbudowany 1753 z fundacji Eleonory z Małachowskich Lipskiej, później Lubomirskiej, cześnikowej koronnej, właścicielki wsi. Restaurowany 1859. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, wzmocniony lisciami. Jednonawowy. Prezbiterium zamknięte wielobocznie, przy nim od pn. zakrystia murowana w. XVIII i dobudowany do niej 1897 neogotycki grobowiec Radońskich. Nawa szersza i wyższa, z kruchtą od pd. Wewnątrz strop, w zakrystii sklepienie kolebkowe z lunetami. Na belce tęczowej pasja barokowa. Chór muzyczny wsparty na dwóch słupkach. Dachy kryte blachą, z wieżyczką na sygnaturkę. — Trzy ołtarze rokokowe po poł. w. XVIII: w głównym rzeźby św. Piotra i Pawła oraz obraz Wniebowzięcia N. P. Marii, w bocznych obrazy św. Stanisława i Przemienienia Pańskiego. Chrzcielnica barokowa z rzeźbą Chrztu Chrystusa. Prospekt organowy rokokowy. Dwa feretrony w. XVIII z dwoma obrazami ludowymi. Rzeźby: 1. Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 112) z fragmentami starej polichromii, późnogotycka ok. 1500; 2. herma świętej (fig. 129) późnogotycka pocz. w. XVI; 3. Chrystusa Zmartwychwstałego barokowo-ludowa. Kielich rokokowy 1755.

112

129

DZWONNICA. Z 2. poł. w. XVIII. Drewniana, konstrukcji słupowej, kryta dachem namiotowym; na chorągiewce herb Grabie Lipskich i litery IL.

ŁASZKÓW

DWÓR. Zbudowany zapewne 2. ćw. w. XIX, silnie przebudowany w latach 1939—45. Murowany, otynkowany. Jednopiętrowy, podpiwniczony. Układ wnętrza dwutraktowy. Na osi od frontu okrągły westybul ze ścianami rozczłonkowanymi pilastrami i ozdobną posadzką. W salonie od ogrodu dekoracja stiukowa 2. ćw. w. XIX, późnoklasycystyczna: na plafonie motywy chimery, orłów, liści akantu, na fryzie liry, palmy i głowy kobiece. W pokoju sąsiednim dekoracja o podobnych motywach, skromniejsza. Elewacje ujednolicone 1939—45; od frontu płytki opilastrowany ryzalit. Dach czterospadowy, kryty dachówką.

MAJKÓW

42 DWÓR (fig. 42). Zbudowany w pocz. w. XIX. Położony

w obszernym parku krajobrazowym. Murowany, otynkowany. Parterowy, podpiwniczony, z użytkowym poddaszem. Na rzucie prostokąta z nowszymi parterowymi przybudówkami po bokach. Od frontu piętrowy portyk czterokolumnowy zapewne nowszy, zwieńczony trójkątnym frontonem. Od ogrodu na osi piętrowa wystawka zwieńczona falistym szczytem, przed nią nowszy balkon wsparty na trzech kolumnach. Dach mansardowy z naczółkami, kryty dachówką, z lukarnami w ozdobnych obramieniach; stare wiązanie dachowe.

SPICHLERZ DWORSKI (fig. 56). Zapewne z końca 56 w. XVIII. Odnowiony 1957. Drewniany, konstrukcji sumikowo-łątkowej. Parterowy, na planie prostokąta. Od frontu czworo drzwi klepkowych w obramieniach z zastrzałami. Dach naczółkowy kryty gontem, z wystawką na osi, zwieńczoną szczytem ujętym profilowaną ozdobną listwą.

MARCHWACZ

PAŁAC. Zbudowany 1. ćw. w. XX dla Wacława Niemojowskiego przez arch. *Stefana Szyllera*. Neoklasycystyczny. Położony w obszernym parku krajobrazowym z pocz. w. XIX, z okazami starych dębów i lip.

OPATÓWEK

OSADA. 1292 wspomniana jako własność arbpów gnieźnieńskich. Ok. 1360 staraniem zapewne arbpa Jarosława Bogorii Skotnickiego lokacja na prawie miejskim, budowa zamku i kościoła. W 1440 miasteczko przeniesione z prawa polskiego na średzkie. 1793 konfiskata dóbr opatowskich przez rząd pruski; 1807 Napoleon I daruje dobra gen. Józefowi Zajązkowi; w tym okresie rozbudowa i uprzemysłowienie rolniczego miasteczka (przemysł włókienniczy). 1826—59 własność Radoszewskich, następnie Fundukleja i fabrykantów z Ozorkowa Szlosserów. Położona nad rzeczką Cienią, przy drodze Kalisz — Mazowsze i Małopolska. Zachowane ukształtowanie osady z owalnicowym placem targowym; ośrodkiem nieregularny wydłużony rynek, zwięzający się w kierunku wsch. w część ulicową. Przy drodze na zach. od rynku kościół par., dalej na zach. park otaczający pałac, miejsce dawnego zamku biskupiego; na pd.-zach. od rynku budynki fabryki sukna. Na pn.-zach. od miasteczka zabudowania folwarku. W rynku i przyległych ulicach domy o cechach klasycystycznych z 1. poł. w. XIX, parterowe i jednopiętrowe.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. Najśw. Serca Jezusa i św. Doroty. Pierwotny kościół p. w. św. Doroty wzniesiony ok. 1360 z fundacji arbpa Jarosława Bogorii Skotnickiego, gotycki, mуро-

wany, jednonawowy; przekształcony 1. ćw. w. XIX staraniem gen. Zajączka, w stylu gotyku romantycznego. Na jego miejscu obecny neogotycki zbudowany przez arch. *Konstantego Wojciechowskiego* 1912. Zwrócony prezbiterium na pd.-zach. Z dawnego gotyckiego kościoła zachowana dolna kondygnacja wieży (gotycki układ muru widoczny ze strychu kościoła), przylegająca od pn.-zach. do obecnego prezbiterium i do kaplicy św. Anny; w ścianie wieży (widoczne z kaplicy) okno gotyckie, ostrołukowe, rozglifione. — Ołtarz rokokowy 2. poł. w. XVIII, z rzeźbami świętych i krucyfiksem. Ołtarzyk z końca w. XVIII, z obrazem św. Doroty. Chrzcielnica w. XVIII. Nagrobek (fig. 141) gen. Józefa Zajączka (zm. 1826), klasycystyczny, kamienny, w kształcie sarkofagu ujętego kolumnami i belkowaniem, z herbem Świnka w ozdobnym kartuszu. Monstrancja (fig. 143) wieżyczkowa 1597. Cztery tabliczki trumienne srebrne, gen. Józefa Zajączka i Radoszewskich 1. poł. i ok. poł. w. XIX. Ornaty: 1. z haftem 1. poł. w. XVIII; 2. boki z tkaniny ok. 1700; 3—4. z 2. poł. w. XVIII. Dwie kapy z tkanin 1. ćw. w. XVIII.

141

143

Na bramie muru kościelnego rzeźby śś. Piotra i Bartłomieja, barokowe, kamienne.

Na cmentarzu grzebalnym: kaplica grobowa z 1. poł. w. XIX; nagrobek Jana Kantego Gillera (zm. 1846) i jego żony.

PAŁAC. Na miejscu zamku biskupiego z ok. 1360, wzniesiony 1810 klasycystyczny pałac gen. Zajączka wg planów arch. *Mikołaja Rouget*, rozebrany ok. 1880; obecny bezstylowy z końca w. XIX. Położony w obszernym parku krajobrazowym, założonym w pocz. w. XIX na miejscu starszego. Usytuowany na wzniesieniu, otoczonym wyschniętą fosą, pozostałą z dawnego założenia obronnego.

OFICYNA PAŁACOWA. Zbudowana 1825. Klasycystyczna. Położona w parku. Murowana, otynkowana z boniowaniem. Na planie prostokąta, jednopiętrowa. Na osi sięf sklepiona krzyżowo. Fasada rozczłonkowana półkolumnami, dach dwuspadowy.

55

ZABUDOWANIA FOLWARCZNE (fig. 55). Wzniesione w 1. ćw. w. XIX, być może wg planów arch. *Mikołaja Rouget*. Klasycystyczne. Budynki gospodarcze zgrupowane wokół dwóch, położonych symetrycznie po obu stronach drogi, prostokątnych podwórz. U wylotu drogi, na osi między podwórzami oficyna. Od pn. wzdłuż drogi czworaki. Budynki murowane, otynkowane z boniowaniem. Parterowe, nakryte dachami dwuspadowymi z dymnikami. Oficyna z ganikiem od frontu, wspartym na czterech drewnianych kolumnach, nakryta dachem dwuspadowym.

DAWNA FABRYKA SUKNA (fig. 53), obecnie magazyn. **53**
 Zbudowana 1824 dla Adolfa Fiedlera. Klasycystyczna. Główny budynek złożony z dwóch skrzydeł stykających się pod kątem prostym. Murowany, otynkowany z boniowaniem. Czteropiętrowy, wysoko podpiwniczony. Na osi fasad obu skrzydeł płaskie trziosiowe ryzality, zaakcentowane ponad pierwszą kondygnacją gzymsem, ponad drugą trójkątnym frontonem. Dachy naczółkowe kryte dachówką. Obok drugi budynek fabryczny, trzypiętrowy, pozbawiony dekoracji architektonicznej.

STARE DOMY W RYNKU. 1. W pierzei pd. Zbudowany ok. 1825, przeznaczony na mieszkania robotników fabryki. Murowany, otynkowany. Trzykondygnacyjny. Fasada dziewięcioosiowa, parter przebudowany. Dach naczółkowy, kryty dachówką. — **2.** Na narożniku pn.-zach. Zbudowany w 1. ćw. w. XIX dla Jana Kantego Gillera, oficera wojsk polskich. Klasycystyczny. Murowany, otynkowany z boniowaniem. Złożony z dwóch nierównej długości skrzydeł, stykających się pod kątem prostym. Jednopiętrowy, podpiwniczony. W narożniku utworzonym przez zetknięcie obu skrzydeł brama wejściowa, nad nią drzwi balkonowe obramowane półkolumnami. Dach naczółkowy kryty blachą.

DOMEK GOTYCKI zwany także „cukiernią” (fig. 54). **54**
 Położony naprzeciw kościoła. Zbudowany dla gen. Józefa Zajączka w 1. ćw. w. XIX. Murowany z cegły, na planie prostokąta. Parterowy z narożną kwadratową częścią piętrową, oszkarpowaną i zwieńczoną sterczynami. W ścianie frontowej wmurowany herb Świnka Zajączków. Obok domku dekoracyjny mur z bramą z arkad ostrołukowych, 1. ćw. w. XIX.

PAMIĘCIN

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jana Chrzciciela (fig. 33). **33**
 Wzmiankowany 2. poł. w. XV. Obecny zbudowany 1727 z fundacji Andrzeja Radolińskiego i Jana Radońskiego właścicieli wsi, restaurowany 1905. Drewniany, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany. Trzynawowy, z węższym i nieco niższym prezbiterium, zamkniętym wielobocznie. Przy prezbiterium od pn. zakrystia, przy nawie od pn. przylegająca do zakrystii kaplica Matki Boskiej, zamknięta wielobocznie; od pd. nowsza kruchta. We wszystkich pomieszczeniach stropy, w nawach wsparte na słupach. Na belce tęczowej krucyfiks barokowy, napis fundacyjny i data 1727. Chór muzyczny wsparty na dwóch profilowanych słupkach. Dachy gontowe: nawy dwuspadowy z naczółkiem od zach., zakrystii pulpituowy sięgający kale-

- nicy prezbiterium, kaplicy pięciospadowy z wieżyczką. Na nawie blaszana wieżyczka na sygnaturkę. Drzwi do zakrystii z żelaznymi okuciami i starym zamkiem. — Cztery ołtarze z ok. 1725—30: 1. główny, architektoniczny z bramkami; 2. boczny, z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem na półksiężycu (fig. 90), w. XVI, na drzewie, silnie przemalowanym; 3—4. przy tęczy, niearchitektoniczne ze zwojów akantu, z obrazami współczesnymi Matki Boskiej z Dzieciątkiem, Chrztu Chrystusa i św. Barbary. W kaplicy Matki Boskiej ołtarz (z kaplicy w Jastrzębnikach) z ornamentów rokokowych (fig. 64), z bramkami, rzeźbami aniołów i obrazem Pietà w. XVII w sukience srebrnej rokokowej. Ambona i chrzcielnica barokowe. Kropielnica rokokowa. Obrazy: 1. Św. Rodziny, na drzewie 1730; 2. św. Jana Nepomucena i św. Antoniego we wspólnej ramie z akantów ok. poł. w. XVIII. Krucyfiks procesyjny barokowy. Kielich 1758. Trzy relikwiarzyki 1. ćw. w. XVIII, w jednym z nich figurka woskowa św. Jana Nepomucena. Dwa kanony w. XVIII.
- KAPLICZKA PRZYDROŻNA. W neogotyckiej kapliczce rzeźba Pietà barokowo-ludowa.

PAWŁÓWEK

DWÓR. Z ok. poł. w. XIX. Położony w parku. Zwrócony frontem na wsch. Murowany, otynkowany. Parterowy, podpiwniczony, z wydatnym ryzalitem na osi i piętrową nowszą przybudówką od pn. Układ wnętrza dwutraktowy z sienią i salonem na osi. Częściowo zachowana stara stolarka. Ryzalit i przybudówka piętrowa boniowane, zwieńczone trójkątnymi frontonami. Dach naczółkowy.

PETRYKI

- 44 DWÓR. (fig. 44). Z 1. poł. w. XIX. Położony w parku. Klasycystyczny. Zwrócony frontem na zach. Murowany, otynkowany. Parterowy, podpiwniczony, z użytkowym poddaszem. Od strony pd. nowsza przybudówka. Układ wnętrza dwutraktowy z sienią na osi. W fasadzie, poprzedzony schodami, wgłębny portyk piętrowy, wsparty na czterech kolumnach, zwieńczony trójkątnym frontonem. Gzyms koronujący z ząbkowaniem. Dach naczółkowy kryty blachą.

PIĄTEK WIELKI

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Marcina. Istniał w. XV. Obecny zbudowany 1740 z fundacji kardynała Jana Lipskiego, restaurowany w końcu w. XVIII. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany, wzmocniony lisicami. Jednonawowy, prezbiterium nieco węższe i niższe,

zamknięte wielobocznie, z zakrystią od pn. Przy nawie od zach. wieża, od pd. nowa kruchta. Wewnątrz strop. Chór muzyczny wsparty na dwóch słupkach. Dachy dwuspadowe, zakrystii pulpitowy, pobite gontem, kruchty blachą. Wieża o dwóch kondygnacjach wydzielonych okapami, nakryta stożkowym hełmem z blachy. — Ołtarz główny po poł. w. XVII z rzeźbami śś. Piotra, Barbary i Stanisława oraz obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem, na drzewie, ok. poł. w. XVII (?), w sukience drewnianej; na zasuwie obraz św. Marcina. Dwa ołtarze boczne, późnobarokowe po poł. w. XVIII. Feretron z rzeźbą Matki Boskiej z Dzieciątkiem ludową. Portret księdza (fig. 109) z herbem Poraj i literami WD KH KK PB mal. *Jan Bąkowski* 1847. Krucyfiks barokowy 1. poł. w. XVIII. Sześć lichtarzy cynowych 1796 fundacji Andrzeja Mieleckiego; cztery lichtarze cynowe 1773. 109

PIOTRÓW

KRZYŻ PRZYDROŻNY. Zapewne 1. poł. w. XIX. Z krucyfiksem drewnianym osłoniętym dwuspadowym daszkiem.

PRZESPOLEW

DWOREK. Z pocz. w. XIX. Klasycystyczny. Drewniany, konstrukcji szkieletowej (?), otynkowany. Parterowy z piętrowym portykiem od frontu wspartym na czterech kolumniach, zwieńczonym trójkątnym frontonem, w którym półkoliste okno. Gzyms frontonu i gzyms koronujący z ząbkowaniem. Dach czterospadowy kryty gontem i papą. Silnie zniszczony, w 1948 w trakcie rozbiórki.

RAJSKO

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Michała Archanioła i Macieja (fig. 12). Wzmiankowany 1434. Obecny zbudowany 1607 przez Rańskich właścicieli wsi, restaurowany 1745 staraniem proboszcza i właściciela wsi Jana Kobierzyckiego, oraz 1858 i 1867, rozbudowany 1917-24. Gotycki, zniekształcony neogotycką rozbudową. Pierwotnie orientowany, obecnie prezbiterium zwrócone na zach. Murowany z cegły. Jednonawowy, z dawnym prezbiterium nieco węższym i niższym od nawy, kwadratowym, przy nim od pn. dawna zakrystia sklepiona kolebkowo, ze skarbczykiem na piętrze. Przy nawie od pd. kruchta 1820. 1917-24 dobudowany od zach. transept i prezbiterium, w fasadzie wsch. wybity portal, w dawnym prezbiterium umieszczony chór muzyczny. Wewnątrz stropy. Zewnątrz kościół opięty szkarpami trzyuskokowymi. Okna ostrołukowe, przemurowane (?). Szczyty fasady zach. i wsch. oraz szczyt zakrystii późnogotyckie, rozczłonkowane tynko-

- wanymi blendami zamkniętymi łukiem półkolistym. Dachy dwuspadowe, wieżyczka na sygnaturkę 1867. Drzwi z zakrystii do skarbczyka żelazne ze starym zamkiem. — Trzy ołtarze ok. poł. w. XVIII; główny z rzezbami współczesnymi Matki Boskiej Bolesnej, śś. Jana i Michała Archanioła, oraz krucyfiksem (fig. 127) koniec w. XV lub pocz. w. XVI. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 87) na drzewie, ok. poł. w. XVI.
- 128** Płaskorzeźba Rodziny Marii (fig. 128), późnogotycka pocz. w. XVI. Monstrancja 1713 ze znakiem złotnika KH i cechą datującą L. Kielich (fig. 154) ok. poł. w. XVII. Puszka w. XVII. Patena dla chorych 1748. Ornat z haftem 2. poł. w. XVII; trzy ornaty z tkanin w. XVIII.

ROGATKA-OPATÓWEK

DAWNA ROGATKA. Klasycystyczna z ok. 1820. Murowana, otynkowana. Na planie zbliżonym do kwadratu. Parterowa, nakryta dachem czterospadowym. Drzwi wejściowe ujęte w dwie półkolumnienki. Od tyłu przybudówka z lat 1939—45.

RYCHNÓW

- 34** KOŚCIÓŁ PAR. p. w. WW. Świętych (fig. 34). Istniał 1409. Obecny zbudowany 1782 z fundacji Teodory z Kurczewskich i Jakuba Skowrońskich, właścicieli wsi. Odnowiony 1875—6. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany. Jednonawowy, z wyższym i niższym prezbiterium zamkniętym wielobocznie, przy którym od pn. zakrystia z przedsionkiem. Przy nawie od zach. kwadratowa wieża na słup, od pd. kruchta. W prezbiterium i przybudówkach stropy, w nawie strop z zaokrągleniami. Na profilowanej belce tęczowej krucyfiks w. XVIII. Chór muzyczny wsparty na ozdobnie profilowanych słupkach, z parapetem półkoliście wysuniętym na osi. Wieża o dwóch kondygnacjach oddzielonych daszkiem okapowym, nakryta blaszanym hełmem z latarnią. Szczyt kruchty obwiedziony profilowaną listwą z wolutami. Dachy dwuspadowe, zakrystii sięgający kalenicy prezbiterium, pobite gontem, na nawie blaszana wieżyczka na sygnaturkę. Na prezbiterium krucyfiks w. XVIII, rokokowy w kapliczkowym obramieniu. — Trzy ołtarze i ambona, późnobarokowe ok. 1790. W ołtarzu głównym obrazy w. XVIII: Matki Boskiej z Dzieciątkiem w sukience drewnianej, w zwieńczeniu św. Antoniego. Konfesjonał z ornamentami rokokowymi. Feretron z rzeźbą Matki Boskiej Niepokalanej w. XVIII. Kielich 1757 fundacji Marianny i Hieronima Skowrońskich, ze znakiem złotniczym B. Puszka 1775 fundacji Antoniego Nowowiejskiego.

DZWONNICA. Z końca w. XVIII. Drewniana, konstrukcji słupowej, oszalowana, z okienkami i dachem stożkowym gontowym.

SĘDZIMIROWICE

DWÓR. Z pocz. w. XIX. Klasycystyczny. Murowany, otynkowany. Parterowy, z użytkowym poddaszem, wysoko podpiwniczony. Układ wnętrza częściowo zmieniony, z sienią na przetrzał na osi. W fasadzie piętrowy portyk czterosłupowy, zwieńczony trójkątnym frontonem, nad nim nowsza attyka schodkowa ozdobiona rzeźbami 2. poł. w. XIX. W elewacji ogrodowej wystawka o podobnym zwieńczeniu. Dach naczółkowy, kryty dachówką.

SKARSZEW-PODEBINA

DAWNY ZAJAZD. Z 1. poł. w. XIX. Murowany, otynkowany. Parterowy. Budynek mieszkalny na rzucie prostokąta, z sienią przejazdową na osi, prowadzącą do obszernego stanu dobudowanego z tyłu budynku, prostopadle do niego. W części mieszkalnej stropy, w stanie belkowany, wsparty na dwu rzędach słupów, wydzielających przejazd. Elewacje częściowo opilastrowane, od frontu niewielka przybudówka, w której stare drzwi klepkowe. Dachy dwuspadowe; nad stanem kryty strzechą, nad budynkiem mieszkalnym dachówką.

STAW

OSADA. W. XIII—XIV zapewne własność cysterek z Ołoboku. Wzmiankowana jako miasto 1405. Później własność Jarandów z Brudzewa w. XV—XVI, Rychłowskich w. XVIII—XIX, Niemojewskich w. XIX—XX. Położone nad rzeczką Cienią, przy drogach Kalisz-Warta i Kalisz-Sieradz. Poza rozległym rynkiem zabudowa o charakterze wiejskim. Kościół usytuowany w zach. krańcu rynku. Na wsch. od osady, nieopodal folwarku, pozostałości zameczku.

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Mikołaja. Obecny zbudowany ok. 1520 z fundacji Jana Jaranda z Brudzewa wojewody łęczyckiego, na miejscu poprzedniego drewnianego, fundowanego ok. 1340 przez arbpą gnieźnieńskiego Janisława. Niszczony pożarami 1753 i 1772, odnawiany 1805—20, 1845, ok. 1870 i 1884. Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły w układzie polskim. Jednonawowy. Prezbiterium dwuprzęsłowe, zamknięte wielobocznie, nieco węższe i niższe od trzyprzęsłowej nawy, przy nim od pn. zakrystia z nowszym przedsiionkiem. Przy nawie od pd. kaplica Pana Jezusa barokowa z ok. 1760 z przybudówką 1884, od zach. neogotycka kruchta.

W prezbiterium pozorne sklepienie kolebkowe z lunetami w. XVIII, w nawie strop, w kaplicy sklepienie kolebkowo-krzyżowe. Otwór tęczowy ostrołukowy. Zewnątrz kościół oszkarpowany, wokół prezbiterium profilowany gzyms koronujący; okna ostrołukowe. Szczyt fasady zach. pobity deskami, z wydatnym okapem; poniżej zachowana część szczytu z pocz. w. XVI, podzielona sterczynami i tynkowanymi blendami, w których kamienne płaskorzeźby pocz. w. XVI: Chrystus na Krzyżu z Matką Boską i św. Janem, św. Jadwiga i św. Mikołaj. Dachy dwuspadowe pobite gontem, na zakrystii pulpitowy sięgający kalenicy prezbiterium, dach kaplicy kryty blachą, wieżyczka na sygnaturkę 1946. Portal z prezbiterium do zakrystii ostrołukowy z uskokiem. — Ołtarze neobarokowe 1870—6; w głównym kopia obrazu Rubensa Zdjęcie z Krzyża z kościoła św. Mikołaja w Kaliszu, pocz. w. XIX; w bocznym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 94) adorowanej przez śś. Dominika i Franciszka 1. poł. w. XVII.

POZOSTAŁOŚCI ZAMECZKU. Na wysepce, częściowo sztucznej, zachowane fragmentarycznie piwnice dawnego zamczeku obronnego zapewne z pocz. w. XVI, murowane z cegły m. i. późnogotyckiej, sklepienie kolebkowe.

STAWISZYN

MIASTECKO. Wzmiankowane jako miasto 1291. Zniszczone przez Litwinów 1306 i Krzyżaków 1331. Odbudowa miasta wraz z zamkiem, kościołem i murami za Kazimierza Wielkiego. Starostwo niegrodowe. Zniszczone wojną w poł. w. XVII. Mury miejskie i zamek rozebrane w. XIX. Położone nad rzeczką Bawół, na dawnej drodze handlowej kaliskopomorskiej. Zachowany czytelny układ osady o typie owalnicowego placu targowego, przeciętego drogą, wzdłuż której rozwijają się przedmieścia. Wewnątrz jądra owalnicy wydzielony czworoboczny rynek; na wsch. od owalnicy nieopodal dawnych obwarowań kościół par., na zach. miejsce dawnego grodu średniowiecznego, zajęte obecnie przez kościół ewangelicki 1874. Zabudowa rynku murowana, przeważnie piętrowa z ok. poł. w. XIX; w pierzei pn. ratusz z wieżą zegarową na osi.

10 KOŚCIÓŁ PAR. p. w. śś. Bartłomieja i Jadwigi (fig. 10). Istniał przed 1333. Obecny zbudowany ok. poł. w. XIV z fundacji Kazimierza Wielkiego. Zniszczony pożarem 1706, odnowiony 1740 i 1779, restaurowany 1865, 1876 i ok. 1900. Otoczony starym murem. Gotycki. Orientowany. Murowany z cegły w układzie polskim. Trzynawowy, halowy. Korpus nawowy na planie kwadratu, trzyprzęsłowy, nawy oddzie-

lone ośmiobocznymi filarami. Prezbiterium niższe, wydłużone, trzyprzęsłowe, zamknięte wielobocznie; przy nim od pn. zakrystia ze skarbczykiem powiększonym w XIX. Przy nawach od pd. kaplica 1876, od pn. kruchta 1870, od zach. kwadratowa wieża z kruchtą w przyziemiu, do gzymsu koronującego gotycka, nadbudowana 1876. W nawach i prezbiterium sklepienia krzyżowe neogotyckie 2. poł. w. XIX, w zakrystii strop, w kruchcie pod wieżą gotyckie sklepienie krzyżowe. Otwór tęczyowy ostrołukowy. Kościół opięty szkarpami dwu- i trzyuskokowymi; między szkarpami prezbiterium od wsch. barokowa kapliczka z krucyfiksem; w narożnych szkarpach wieży dwie nowsze nisze w których rzeźby świętych w. XVII (?), zniszczone. Wokół prezbiterium profilowany gzyms kapnikowy. Okna ostrołukowe, w nawie i wieży przemurowane. W gotyckiej części wieży i bocznych partiach fasady zach. płytkie blendy ostrołukowe; od zach. skromny portal. Wsch. szczyt korpusu nawowego częściowo gotycki, ożywiony blendami; w neogotyckiej nadbudowie tablica z datą 1865. Dachy dwuspadowe kryte dachówką. Z prezbiterium do zakrystii portal ostrołukowy profilowany, w nim drzwi żelazne z listwami i starym zamkiem; drzwi z zakrystii obite blachą z okuciami. — Ołtarz główny barokowy z 1. ćw. w. XVIII z rzeźbami świętych. Dwa boczne neobarokowe, w nich cztery rzeźby późnogotyckie z końca w. XV, z dawnego ołtarza głównego kolegiaty N. P. Marii w Kaliszu, przeniesione do Stawiszyna przed 1706, konserwowane ze zdjęciem przemaalowań 1955: 1. Matka Boska z Dzieciątkiem (fig. 111); 2. św. Jan Chrzciciel (fig. 115); 3. św. Jadwiga (fig. 114); 4. św. Józef (fig. 113). W ołtarzu w kaplicy obraz Św. Rodziny (fig. 101), szkoła włoska w. XVIII. Kropielnica kamienna w typie gotyckim. Krucyfiłs barokowy. Płyta nagrobna Pelagii z Zajączków Łubieńskiej (zm. 1835).

111, 115
114, 113
101

DOMY. W Rynku nr 15 dom z 1. poł. w. XIX, parterowy z wystawką, opilastrowany i ożywiony boniowaniem. — Przy ul. Kaliskiej szereg domów z 1. poł. w. XIX, konstrukcji szkieletowej, parterowych z dachami naczółkowymi.

STRZAŁKÓW

KOŚCIÓŁ FIL. p. w. N. P. Marii. Zbudowany 1754 z fundacji Ignacego Zaremby na miejscu poprzedniego z 1604 fundacji Stanisława Zaremby, restaurowany 1884—5. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany, wzmocniony lisicami. Jednonawowy. Prezbiterium węższe i nieco niższe od nawy, zamknięte wielobocznie, z prostokątną zakrystią od pn. nad którą składzik. Przy nawie od zach. kruchta 1884. Wewnątrz pozorne sklepie-

- nia kolebkowe wsparte na profilowanym gzymsie. Tęcza o wykroju łuku, z belką na której krucyfiks barokowy. Chór muzyczny wsparty na dwóch profilowanych słupkach, z wysuniętym na osi parapetem. Okna zamknięte odcinkiem łuku. Gzyms koronujący profilowany. Dachy dwuspadowe, zakrystii pulpitowy, kryte blachą; na nawie barokowa wieżyczka na sygnaturkę z latarnią. Dwoje drzwi klepkowych w. XVIII. — Wyposażenie wnętrza jednolite ok. 1754. Trzy ołtarze późnobarokowe: główny z rzeźbami Ojców Kościoła i obrazem Wniebowzięcia N. P. Marii w. XVII oraz Matki Boskiej Niepokalanej w. XVIII na zasuwie, boczne z obrazami śś. Jana i Antoniego oraz rzeźbami świętych (fig. 65). Ambona z rzeźbą Salvatora Mundi, chrzcielnica i prospekt organowy późnobarokowe. Feretron z obrazami św. Barbary i N. P. Marii Niepokalanej w rokokowej ramie. Obraz Chrystusa przy kolumnie w. XVIII, zniszczony. Portret Ignacego z Kalinowy Zaremby (zm. 1797) starościca prośniateyńskiego
- 107** (fig. 107) z herbem Zaremby i literami I z K Z S P D M S, 4. ćw. w. XVIII. Dwa krucyfiksy ołtarzowe rokokowe. Kilka srebrnych tabliczek wotywnych w. XVIII, m. i. 1747. Na strychu fragmenty ołtarza barokowego.

DZWONNICA. Zapewne w. XVIII. Drewniana, konstrukcji słupowej oszalowana. Nakryta dachem namiotowym.

SZCZYPIORNO

OSADA. Od 1815 miejscowość graniczna oraz komora celna między Wielkim Księstwem Poznańskim i Królestwem Polskim.

BUDYNEK KOSZAR. Zbudowany po 1815. Późnoklasycyzyczny. Murowany, otynkowany. Zwrócony frontem na pd.-zach. Na rzucie podkowy, ze skrzydłami wysuniętymi przed elewację frontową. Jednopiętrowy. W przyziemiu części środkowej obszerna sklepiona sala. Elewacje częściowo boniowane: frontowa sześciosiowa, skrzydła trzysosiowe. Skrzydła i odpowiadające im trzy osie skrajne w elewacji tylnej zwieńczone murkami attykowymi z trójkątnymi frontonami. Gzyms koronujący wsparty na wydatnych konsolach. Dachy płaskie dwuspadowe, kryte papą.

DAWNA KOMORA CELNA. Z ok. 1815. Położona na przeciw koszar. Murowana, otynkowana z boniowaniem. Parterowa, nakryta dachem czterospadowym krytym papą.

SZCZYTNIKI

DWÓR. Zbudowany zapewne po poł. w. XVIII dla Łubieńskich, przebudowany ok. 1910. Położony w parku krajobrazowym z dwoma stawami rybnymi. Zwrócony frontem na

pn. Jednopiętrowy, na planie prostokąta, z wydatnym półkolistym ryzalitem od frontu, krótkim ćwierćkolistym skrzydłem od zach. i dobudówką z 1910 od wsch., zapewne na miejscu skrzydła wsch. Wnętrze dwutraktowe z sienią na osi, w kilku pokojach stare posadzki. Ryzalit mieszczący klatkę schodową, rozczłonkowany pilastrami, z ozdobnym portalem, zapewne z ok. 1910. Dach mansardowy kryty dachówką z pseudobarokowymi lukarnami w ryzalicy. W skrzydle zach. pierwotny układ wnętrza i podział elewacji zmieniony, od frontu zachowane parzyste półkolunmy między oknami parteru; dach dwuspadowy, kryty papą.

FIGURA PRZYDROŻNA. Z 1736. Kamienna kolumna z rzeźbą Matki Boskiej z Dzieciątkiem; na cokole zatarty herb, zapewne Pomian Łubieńskich.

TŁOKINIA

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Jakuba. Pierwotny istniał rzekomo 2. poł. w. XIII, wzmiankowany 1443. Obecny wzniesiony pocz. w. XVIII staraniem kolegium wikariuszy kolegiaty kaliskiej, restaurowany ok. 1750 i ok. 1883. Położony na wzniesieniu. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany, wewnątrz wzmocniony lisciami. Jednonawowy. Prezbiterium węższe i niższe, zamknięte wielobocznie, przy nim od pn. zakrystia. Przy nawie od pd. nowsza kaplica, od zach. nowsza kruchta. We wnętrzu strop, w nawie zaskrzynieniami. Belka tęczowa profilowana, na niej krucyfiks barokowy. Chór muzyczny wsparty na dwóch profilowanych słupkach. Okna zamknięte odcinkiem łuku. Dachy dwuspadowe kryte blachą, zakrystii pulpituwy sięgający kalenicy prezbiterium. Wieżyczka na sygnaturkę z latarnią o kształcie barokowym. — Trzy ołtarze, ambona i chrzcielnica z 2. poł. w. XVIII, odnowione 1884. W ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej Częstochowskiej w. XVIII. Rzeźba św. Anny Samotrzeć ludowa. Monstrancja rokokowa po poł. w. XVIII. Cztery ornaty z tkanin w. XVIII.

TYKADŁÓW

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Katarzyny. Pierwotny wzmiankowany 2. poł. w. XV, drewniany wzniesiony 1759, obecny murowany neogotycki 1905—11. — W ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1. poł. w. XVIII, w sukience srebrnej rokokowej; w bocznym obraz św. Katarzyny w. XVIII, w sukience srebrnej rokokowej. Ambona, chrzcielnica i kropielnica rokokowe. Monstrancja rokokowa ze zna-

kiem złotniczym Gdańska i złotnika gdańskiego *Jana Gottfrieda Schlaubitza* 1733—66.

PLEBANIA. Klasycystyczna z pocz. w. XIX. Murowana, otynkowana. Parterowa, z gankiem zwieńczonym trójkątnym frontonem.

ZBIERSK

KOŚCIÓŁ PAR. p. w. św. Urszuli. Wzmiankowany 1442. Obecny wzniesiony 1759 staraniem Stanisława Kożuchowskiego właściciela wsi, rozbudowany i restaurowany 1879, odnowiony 1907. Orientowany. Nawa 1759 drewniana, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowana, z kruchtą od zach. Prezbiterium i zakrystia murowane, dobudowane 1879. W nawie i prezbiterium pozorne sklepienie kolebkowe z zakrzywieniami, zapewne 1879. Łuk tęczyowy półkolisty z belką tęcząną na której między dwiema kolumnkami rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem w. XVII. — Trzy ołtarze i ambona rokokowe ok. 1760. Chrzcielnica marmurowa z rokokowym drewnianym zapleckiem. Kropielnica kamienna 1843. Rzeźba św. Jana Nepomucena barokowa; dwa krucyfiksy procesyjne barokowe.

ZBORÓW

KOŚCIÓŁ FIL. p. w. św. Michała. Istniał w 1. poł. w. XV. Od 1719 parafialny. Obecny wzniesiony 1726 z fundacji Józefa Molskiego kasztelana rogozińskiego, poświęcony 1730. Przebudowany 1840. Orientowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, zewnątrz oszalowany. Jednonawowy. Prezbiterium węższe i niższe od nawy zamknięte wielobocznie z zakrystią od pn. Przy nawie od pd. mała kruchta. Fasada zach. murowana, otynkowana, dobudowaną 1840. Wewnątrz strop, w zakrystii strop belkowany. Na belce tęczywej krucyfiks barokowo-ludowy, napis fundacyjny i data 1726. Chór muzyczny wsparty na dwóch słupkach. Na ścianie pd. w nawie malowany herb Nałęcz Molskich i napis odnoszący się do konsekracji kościoła 1730. Dachy dwuspadowe gontowe, na nawie barokowa wieżyczka na sygnaturkę. Na prezbiterium krucyfiks barokowo-ludowy w kapliczkowym obramieniu, na fasadzie dwie rzeźby świętych ok. poł. w. XIX, silnie zniszczone. — Trzy ołtarze niearchitektoniczne ok. 1730, z obrazami w bogatych ramach ze zwójów akantu: w głównym Św. Rodziny, odnowionym 1836 i św. Michała Archanioła; w bocznych Ofiarowania w Świątyni i Przemienienia. Tabernakulum w. XVII, zniszczone. Kropielnica kamienna barokowa. Rzeźba ołtarzowa św. Jana Nepomucena rokokowa. Krucyfiks procesyjny barokowy. Relikwiarz dREW-

niany w kształcie krzyża w. XVIII. Jedenaście lichtarzy cynowych koniec w. XVIII. Cztery ornaty z tkanin w. XVIII, jeden z pocz. w. XIX. Dwie kapy w. XVIII.

DWÓR. Zbudowany ok. poł. w. XIX. Położony w parku krajobrazowym. Murowany, otynkowany. Jednopiętrowy, przy elewacjach bocznych parterowe nowsze przybudówki. Między kondygnacjami gzyms kordonowy. W fasadzie ganek czterokolumnowy z balkonem. Dach czterospadowy kryty dachówką.

ZŁOTNIKI WIELKIE

KAPLICA p. w. N. P. Marii. Wzniesiona 1777 przez Radolińskich. Barokowa. Orientowana. Murowana, otynkowana. Salowa, z prezbiterium zamkniętym wielobocznie. Między wnękami okiennymi ściany rozczłonkowane parzystymi pilastrami. Trzy portale w ozdobnych obramieniach. Wewnątrz strop, ozdobiony sztukaterią o motywach roślinnych. — Ołtarz stiukowy, na tle draperii unoszonej przez anioły obraz Matki Boskiej w drewnianej złoconej sukience w. XVIII.

DWÓR. Zbudowany zapewne po poł. w. XIX. Położony w parku. Późnoklasycystyczny. Murowany, otynkowany. Parterowy, z trzyosiowym pięterkiem zwieńczonym parawanową attyką, ozdobioną akroteriami.

Z a b u d o w a n i a g o s p o d a r c z e murowane: spichlerz, obora, oficyna z ok. poł. w. XIX.

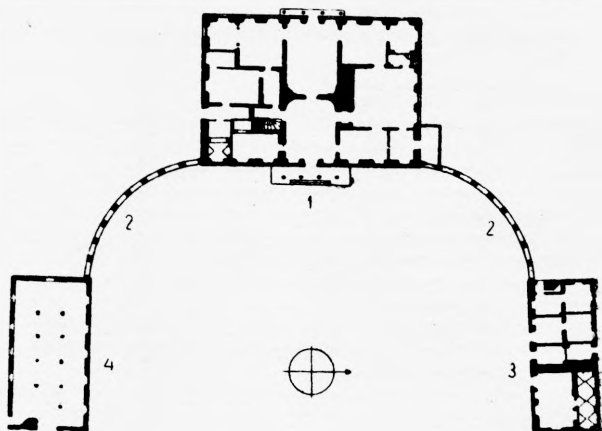
FIGURA PRZYDROŻNA. Z 1862. W parku, w murowanej kapliczce rzeźba św. biskupa o charakterze współludowym.

ŻELAZKÓW

ZESPÓŁ DWORSKI. Wzniesiony dla właścicieli wsi Radolińskich. Złożony z późnobarokowego dworu z 2. poł. w. XVIII oraz klasycystycznych budowli dworskich zbudowanych l. ćw. w. XIX: dwóch ćwierćkolistych galerii, łączących dwór z oficyną i stajnią, oraz drugiej oficyny i budynku gospodarczego, położonych na wsch. od poprzednich i ujmujących wraz z nimi z boków dziedziniec zajazdowy. Symetrycznie po obu stronach dziedzińca dwa podwórza z budynkami gospodarczymi. Od frontu dziedziniec zamknięty murowanym ogrodzeniem z bramą, zniszczonym. Za dworem park. Wszystkie budynki murowane, otynkowane.

A. DWÓR (fig. 39). Zwrócony frontem, na wsch. Parterowy z pięterem w mansardzie. Na planie prostokąta, z niewielką parterową przybudówką od pn. Na osi sień o zach. narożnikach zaokrąglonych, obok niej klatka schodowa z 1926; za sienią salon o zaokrąglonych narożnikach wsch., po obu stronach pokoje w układzie trzytraktowym. W dwóch

pokojach alkowy, do których wejścia ujęte kolumnienkami. W narożniku pn.-zach. dawna kaplica, o ścianach wyłożonych marmoryzowanym dwubarwnym stiukiem, zwieńczonych gzymsem z kimationem i ząbkowaniem; na suficie rozeta. Pomieszczenie w narożniku pd.-wsch. sklepione kolebką z lu-

Zespół dworski w Żelazkówie 1 : 1000

1. dwór, 2. galerie, 3. oficyna, 4. stajnia

netami. Na piętrze na osi od ogrodu sala, zamknięta od wsch. wnęką owalną, ujętą czterema jońskimi kolumnienkami, we wnęce herb Radolińskich Leszczyc i dekoracja pseudorokokowa (powtórzona na starszej?). We wszystkich niemal pokojach stare wzorzyste posadzki. Na osi obu fasad ganki czterokolumnowe, ponad nimi piętrowe wystawki z 1. ćw. w. XIX, o ścianach boniowanych, zwieńczone trójkątnymi frontonami; wystawka od frontu trzyokienna, z balkonem, w wystawce od ogrodu drzwi balkonowe w płytkiej wnęce. Dach mansardowy, kryty dachówką, więźba dachowa częściowo stara.

B. INNE BUDOWLE DWORSKIE. Galerie wygięte ćwierćkole, przeprute arkadami filarowymi, boniowane, nakryte daszkami pulpitowymi, od frontu zakrytymi murem attykowym. — Oficyna z pn. strony dziedzińca, połączona galerią z dworem. Na planie wydłużonego prostok-

kąta, jednopiętrowa. Na parterze pomieszczenia w układzie dwutraktowym, od wsch. obszerna dawna kuchnia i spiżarnia sklepiona kolebkowo z lunetami. Dach czterospadowy, kryty papą. — Stajnia z pd. strony dziedzińca, połączona galerią z dworem. Pierwotnie zapewne analogiczna do oficyny, obecnie przebudowana. Nakryta dachem dwuspadowym; na szczycie wsch. litery B G i data 1898. — Druga oficyna. Parterowa, na planie prostokąta. Narożniki elewacji boniowane. Dach czterospadowy, kryty papą. — Budynek gospodarczy analogiczny do stajni, przebudowany w końcu w. XIX. — Domek ogrodnika w podwórze pd. Na planie kwadratu, jednopiętrowy, kryty dachem czterospadowym. — Spichlerz zamykający od wsch. podwórze pd. Na planie prostokąta, piętrowy, nakryty dachem naczółkowym, krytym dachówką. Narożniki elewacji oraz wnęki arkadowe na osi, ujmujące wejścia, zaakcentowane boniowaniem. — Budynek symetryczny do spichlerza, zamykający podwórze pn., pierwotnie analogiczny, obecnie silnie przebudowany.

C. PARK. Pozostałości założenia regularnego z w. XVIII: dwie aleje kasztanowe biegnące promieniście od dworu ku narożnikom parku. Na osi w głębi parku staw. Stare drzewa, m. i. jesion i modrzew.

LITERATURA PRZEDMIOTU. Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, Warszawa 1844. — Baranowski I., *Kalisz, zarys dziejów*, Warszawa 1916. — Barcikowski S., *Kościół filialny i figura w Rypinku pod Kaliszem* (Tyg. ilustr. 1861). — Tenże, *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu* (Kłosa XXIX 1879). — Biernacki C., *Jezuici w Kaliszu* (Biblioteka warszawska I II IV 1857). — Tenże, *Słowo o obrazie Rubensa w kościele św. Mikołaja* (Kaliszanin II 1871) [Kalisz]. — Tenże, *Patena kaliska, urywek ikonograficzny* (Tyg. ilustr. 1880). — Białowicz-Krygierowa Z., *Dokumentacja historyczno-architektoniczna dworu obronnego w Kalinowej*, rkps PKZ Poznań 1957. — Błaszczak St., *Kultura i sztuka ludowa regionu kaliskiego (Osiemnaście wieków Kalisza II 1960)*. — Bochnak A., *Pagaczewski J., Dary złotnicze Kazimierza Wielkiego dla kościołów polskich* (Rocznik krakowski XXV 1934) [Kalisz]. — Ciż, *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959 [Kalisz]. — Breyer A., *Deutsche Tuchmachereiwanderung in den Ostmitteleuropäische Raum von 1550—1830*, Leipzig 1941 [Błaszki, Opatówek]. — Callier E., *Powiat kaliski w XVI stuleciu*, Poznań 1887. — *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam secularis quam regularis Dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro Anno Domini 1875*. — Chmarzyński G., *Architektura gotycka w Kaliszu*, rkps 1959. — Chodyński A., *Słowo z powodu restauracji kościoła św. Mikołaja* (Kaliszanin 1871) [Kalisz]. — Tenże, *Kościół i klasztor pobernardyński w Kaliszu* (Kaliszanin 1871). — Tenże, *Kościół i klasztor oo. Reformatów w Kaliszu*, Kalisz 1874. — Tenże, *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu*, Warszawa 1874. — Tenże, *Staw*

(Kaliszanin 1883). — Tenże, *Kamienna* (Kaliszanin 1884). — Tenże, *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz 1885. — Tenże, *Kaplica rycerska w kościele Reformatów w Kaliszu* (Kaliszanin 1886). — Tenże, *Rajsko* (Kaliszanin 1886). — Tenże, *Cmentarze Kalisza* (Kaliszanin 1891). — Tenże, *Zawodzie i kościółek św. Wojciecha w Kaliszu* (Gazeta kaliska IX 1901 nr 78). — Tenże, *Rypinek i kościół św. Gotarda* (Gazeta kaliska IX 1901 nr 100-1) [Kalisz]. — Tenże, *Baszta Dorotka* (Gazeta kaliska X 1902 nr 166) [Kalisz]. — Chodźko L., *La Pologne pittoresque*, Paryż 1836 [Kalisz]. — Ciesielski M. ks., *Pamiętka pierwszej setnej rocznicy koronacji cudownego obrazu św. Józefa w kolegiacie kaliskiej*, Kalisz 1897. — Dalbor W., *Notatki z objazdu pow. Kaliskiego w 1935 r.*, rkps w Woj. Urzędzie Konserwatorskim w Poznaniu. — Dąbrowska I., *Grodzisko na Zawodziu w Kaliszu (Osiemnaście wieków Kalisza I 1960)*. — Dąbrowska I., Rantowa J., Uzdowska T., *Materiały wczesnośredniowieczne z Kalisza i okolic* (Materiały wczesnośredniowieczne V 1959). — Dąbrowski K., *Płyta nagrobna Jana i Katarzyny Ciświcznych z Zernik pow. Kalisz (Ochrona Zabytków VI 1953)*. — Tenże, *Odkrycia archeologiczne na Zawodziu w Kaliszu* (Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza V 1959). — Dąbrowski K., Uzdowska T., Młynarska M., *Kalisz w starożytności i średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1956. — Demetrykiewicz W., *Komunikat o grodzisku na Zawodziu* (Prace K.H.S. II 1922). — Dettloff S. ks., *Rzeźba polska do XVIII wieku* (Wiedza o Polsce, Warszawa 1930) [Stawiszyn]. — Dobrzycka A., „Zdjęcie z Krzyża” w kaliskim kościele św. Mikołaja (Osiemnaście wieków Kalisza I 1960). — Taże, *Zdjęcie z Krzyża w kaliskim kościele św. Mikołaja* (Biuletyn H. S. XXII 1960). — Dubowski A., *Zabytkowe kościoły Wielkopolski*, Poznań 1956 [Kalisz]. — Fischinger A., *Kasper Kurcz, renesansowy malarz krakowski* (Studia renesansowe II, Wrocław 1957) [Kalisz]. — Fridrich A. ks., *Historiye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, Kraków 1903 [Dębe, Kalisz, Strzałków]. — Gloger Z., *Budownictwo drzewne w dawnej Polsce*, Warszawa 1907 [Giżyce]. — Holtsche A. C., *Geographie und Statistik von West-Süd und Neu-Ostpreussen II*, Berlin 1804. — Jeleński M., *Kalisz i jego okolice*, Warszawa 1875. — Juckoff-Skopau P., *Architektonischer Atlas von Polen*, Berlin 1921. — K., *Kalisz, zarys monograficzny* (Kalendarz kaliski 1916). — Kaczmarczyk Z., *Rządy Kazimierza Wielkiego w Kaliszu* (Przegląd Wielkopolski I 1939). — Tenże, *Rola dziejowa Kalisza w wiekach średnich* (Przegląd Zachodni VII 1951). — Kaczmarczyk Z., Linette E., Nalepa J., *Ruszczyńska T., Smulikowska-Rowińska E., Studium historyczno-urbanistyczne Kalisza*, rkps PKZ Poznań 1959. — Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne Ziemi Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953 [Goliszew, Kalisz, Staw]. — Kantak K., *Franciszkanie polscy*, Kraków 1937 [Kalisz]. — Klubiński W., *O przytułku dla starców p. w. Św. Ducha w Kaliszu (Ziemia kaliska II 1931)*. — Kłossowski S. ks., *Cuda i taski za przyczyną św. Józefa w cudownym obrazie kolegiaty kaliskiej*, Kalisz 1780. — Kobyliński P. ks., *O początkach kolegiaty N. P. Marii* (Tygodnik katolicki grodziski 1865 nr 50). — Tenże, *Cudowny obraz Matki Boskiej ab igne czyli Św. Rodziny* [sic] (Kaliszanin V 1873, VIII 1876) [Kalisz]. — Kowalewska D., *Iwanowice, dobra rycerskie* (Ziemia kaliska II 1958). — Kozakiewiczowa H., *Renesansowe nagrobki piętrowe w Polsce* (Biuletyn H. S. XVII 1953) [Iwanowice]. — Krasowski Cz., *Sprawozdanie z inwentaryzacji pomiarowej zabytków architektury w r. 1957*. Politechnika Warszawska (Kwartalnik

Architektury i Urbanistyki III 1958) [Kalisz]. — Kręglewska-Foksowicz E., Linette E., Powidzki J., Sławska A., *Sztuka baroku w Wielkopolsce* (Biuletyn H. S. XX 1958). — Kuncewicz M., *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1929. [Kalisz, Opatówek]. — Kwiątkowski W., *Obraz Rubensa w Kaliszu*, Kalisz 1929. — Tenże, *Przewodnik po Kaliszu*, Kalisz 1932. — Lauterbach A., *Kronika zabytkowa. „Zdjęcie z Krzyża“ Rubensa* (Nowy Przegląd Literatury i Sztuki II 1920) [Kalisz]. — Łaski J., *Liber beneficiorum archidioecesis gnesnensis*, wyd. Korytkowski J., Gniezno 1880—1. — Łoza S., *Architektura i budownictwo w Polsce*, Warszawa 1954 [Goliszew, Kalisz, Koźminek, Marchwacz, Opatówek]. — Łukaszewicz J., *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań 1835 [Koźminek]. — Łuszczkiewicz W., *Architektura najdawniejszych kościołów franciszkańskich w Polsce. Kościół franciszkański w Kaliszu* (Spraw. K.H.S. IV 1891). — Tenże, *Przyczynek do historii architektury murowanych kościołów wiejskich w Polsce średniowiecznej* (Spraw. K.H.S. VI 1900) [Kościelna Wieś]. — Makowski B. O., *Thesaurus Provinciae Poloniae O. M. S. F. C. ... collecta 1764* [Kalisz]. — Małyszewski W., *Plac św. Józefa w Kaliszu* (Tyg. ilustr. 1861). — Mączkowski W., *Historia szpitali Św. Ducha i Św. Trójcy w Kaliszu*, Warszawa 1906. — Młynarska M., *Uzdowska T., Badania nad Kaliszem wczesnośredniowiecznym i średniowiecznym w 1955 r.* (Sprawozdania archeologiczne III 1957). — Miske L. O. ks., *Sinoptica relatio seu brevis descriptio conventuum in provincia Maioris et Minoris Poloniae... 1735*, odpis w Instytucie Sztuki P.A.N. Warszawa. — Mroczko T., *Teoretyczna rekonstrukcja polityki kaliskiego, a rzeźby gotyckie ze Stawiszyna*, rkps Warszawa 1959. — Muznerowski S. ks., *Kościelna Wieś pod Kaliszem* (Kronika diecezji kujawsko-kaliskiej 1908). — Münch H., *Sytuacyjny plan Kalisza z lat 1800—02* (Ziemia XXV 1935). — Tenże, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946 [Kalisz, Opatówek, Stawiszyn]. — J. Mlyciński, *Zagrożone arcydzieło* (Ziemia kaliska I 1920) [Kalisz]. — Tenże, *Pierwszy obraz Rubensa w Polsce* (Sprawozdanie i wydawnictwo Tow. Opieki nad Zabytkami Sztuki za rok 1908) [Kalisz]. — Niemcewicz J. U., *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, Petersburg 1859 [Kalisz]. — N N, *Kościół parafialny w Koźminku* (Tyg. ilustr. 1865). — N N, *Kościół w Opatówku* (Tyg. ilustr. 1904). — Otto M., *Obraz „Droga na Golgotę w kościele św. Mikołaja w Kaliszu (Osiemnaście Wieków Kalisza I 1960)*. — Pajzderski N., *Dwa „Zdjęcia z Krzyża“ szkoty flamandzkiej. „Zdjęcie z Krzyża“ z Kalisza* (Tyg. ilustr. 1922). — Tenże, *„Zdjęcie z Krzyża“ w kościele św. Mikołaja w Kaliszu* (Kurier poznański 1922). — Tenże, *Średniowieczny tryptyk kaliski* (Tęcza 1931 nr 15). — Parczewski A., *„Zdjęcie z Krzyża“, obraz w wielkim ołtarzu kościoła św. Mikołaja w Kaliszu* (Noworocznik kaliski 1876). — Piasecki J. ks., *Opisanie klasztorów i kościołów ks. franciszkanów prowincji polskiej. Kościół i klasztor w Kaliszu* (Pamiętnik rel.-mor. IV 1843). — Podsiadły H., *Błazki dawniej a dziś* (Ziemia kaliska II 1958). — Pogorzelski W. ks., *Św. Józef w cudownym obrazie kolegiaty kaliskiej*, Włocławek 1931. — Przytkowski T., *Astronomia w Kaliszu (Osiemnaście wieków Kalisza I 1960)*. — Raciborski J., *Dawny korpus kadetów w Kaliszu* (Kalendarz kaliski 1911). — Tenże, *Monografia Kalisza. Cz. I*, Kalisz 1912. — Tenże, *Cmentarze kaliskie* (Kalendarz kaliski na rok 1914). — Tenże, *Ratusz kaliski* (Gazeta kaliska 1919 nr 136 i 141). — Tenże, *Oryginał Rubensa „Zdjęcie z Krzyża“ w kościele św. Mikołaja w Kaliszu* (Gazeta kaliska 1919 nr 152—4). — Tenże, *Sprawozdanie konserwatorskie za rok 1921* (Kronika diecezji kujawsko-kaliskiej 1923). — Tenże, *Opatówek* (Ziemia XII 1922). — Tenże, *Kościół kaliskie* (Kronika

diecezji kujawsko-kaliskiej 1923 i 1924). — Tenże, Józef ks. Zajczek w Opatówku (Kurier łódzki 1924). — Tenże, Zabytki sztuki w woj. łódzkim (Kurier łódzki 1925). — Tenże, Kościoły drewniane w woj. łódzkim (Kurier łódzki 1925). — Tenże, Kościoły kaliskie (ABC kaliskie 1930). — Racyjnyński E., Wspomnienia Wielkopolski II, Poznań 1843 [Kalisz, Koźminek]. — Rogalanka A., Dwór w Giżycach, rkps PKZ Poznań 1957. — Rusiński W., Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego II, Wrocław 1959. — Ruszczyńska T., Materiały ikonograficzne do zabudowy Kalisza (Osiemnaście wieków Kalisza II 1960). — S. P., Rynek w Kaliszu w roku 1797 (Przyjaciel Ludu II 1835). — Skubiszewski P., Patena kaliska, rkps 1959. — Sławska A., Malarstwo wielkopolskie 1520—1650. Katalog wystawy, Poznań 1952 [Blizanów]. — Tenże, Dwór w Żelazkowie, dokumentacja historyczno-architektoniczna, rkps PKZ Poznań 1958. — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego I—XVI, Warszawa 1880—1902. — Sobanski M., Kalisz i ziemia kaliska, Warszawa 1954. — Sobczyński J. ks., Cmentarz przy kościele i groby w kościele św. Mikołaja w Kaliszu (Kaliskie wiadomości parafialne 1927 nr 9). — Tenże, Kronika kościelna, rkps na plebanii kościoła św. Mikołaja w Kaliszu. — Sobieszkański F. M., Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce I, Warszawa 1847 [Iwanowice, Kalisz, Stawiszyn]. — Tenże, Kościół i fabryka sukna w Opatówku (Tyg. ilustr. 1861). — Tenże, Pomnik grobowy Stanisława Karnkowskiego w Kaliszu (Tyg. ilustr. 1863). — Tenże, Kalisz (Tyg. ilustr. 1868). — Tenże, „Zdjęcie z Krzyża“, obraz w kościele św. Mikołaja w Kaliszu (Tyg. ilustr. 1874). — Sokołowski M., Studya do historii rzeźby w Polsce w XV i XVI wieku (Spraw. K. H. S. VII 1906) [Stawiszyn]. — Staszewski J., Opis Kalisza z 1820 r. (Ziemia kaliska I 1930). — Stawecki E., Album kaliskie, Warszawa 1858. — Stefański K., Plac Zamkowy w Kaliszu, Kalisz 1926. — Tenże, Panny Maryi Szachówny po Kaliszu i jego okolicy peregrynacje, Warszawa 1928. — Tenże, Stan miasta Kalisza w r. 1793, Kalisz 1929. — Tenże, Tryptyk kaliski (ABC kaliskie 1930 nr 45). — Szachówna M., Przewodnik po Kaliszu i jego okolicy, Kalisz 1928. — Świechowski Z., Malowidła ołtarza kaliskiego, kościelnego i sulechowskiego na tle problemu mistrza z Gościszowic (Biuletyn H. S. i K. XI 1949). — Tatariewicz W., O pewnej grupie kościołów polskich z początku XVII wieku (Sztuki piękne II 1925—6) [Kalisz]. — Tenże, Typ łubelski i typ kaliski w architekturze kościelnej XVII wieku (Prace K. H. S. VII 1937—8). — Tenże, Nagrobki z figurami kłęzącymi (Studia renesansowe I 1956) [Kalisz]. — Ulatowski L. ks., Wiadomości o kościele i parafii w Strzałkowie, Kalisz 1930. — Uzdowska T., Badania archeologiczne na Starym Mieście w Kaliszu w 1953 r. (Materiały archeologiczne XX 1954). — Vermon J. L., Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim, Warszawa 1902. — Walewski K., Z Steradza ku Kaliszowi (Wieś ilustr. III 1912) [Kalinowa]. — Walicki M., Poliptyk kaliski na tle problemu Mistrza ołtarza z Glessmannsdorf (Przeгляд H. S. II 1930—1). — Tenże, Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego 1827—62, Warszawa 1931 [Iwanowice, Kalisz, Opatówek, Staw, Stawiszyn]. — Tenże, Malarstwo polskie XV wieku, Warszawa 1938 [Iwanowice, Kalisz]. — Tenże, Kaliska Madonna „ab igne“ (Biuletyn H. S. XXII 1960). — Wiliński S., Poliptyk sulechowski z roku 1499 (Przeгляд Zachodni IV 1948) [Kalisz]. — Tenże, Granitowe kościoły wiejskie XII w. w Wielkopolsce (Przeгляд Zachodni VIII 1952) [Dzierżbin, Kościelec, Kościelna Wieś]. — Winiarz Z., Ikona kaliska, rkps 1959. — Witanowski-Rawita M., Po bocznych drogach (Wędrowiec 1901) [Kalisz]. — Wójcichewski J., Tryptyk kaliski. Wiadomości

konserwatorskie (Sztuki piękne 1930). — Wolle O., *Wiadomości historyczne dotyczące m. Kalisza*, Warszawa 1878. — Załęski S., ks., *Jezuici w Polsce IV*, Kraków 1908 [Kalisz]. — Ziemiecki M. ks., *Opis kolegiaty z roku 1846* (Przegląd poznański XXIV 1857) [Kalisz].

Planiki w tekście wykreślono na podstawie zdjęć pomiarowych z INSTYTUTU SZTUKI PAN (Kalisz, kościół jezuitów), ZAKŁADU ARCHITEKTURY POLSKIEJ POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ (Kalisz — plan miasta, kościół św. Mikołaja, kościół i klasztor franciszkanów), PRACOWNI KONSERWACJI ZABYTKÓW W POZNANIU (Kalinowa, Żelazków) i WYDZIAŁU ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA PREZYDIUM MRN W KALISZU (Kalisz — kościół i klasztor bernardynów).

Inwentaryzację powiatu kaliskiego przeprowadzono w r. 1948, miasta Kalisza w latach 1953—4, uzupełnienia i redakcję w latach 1958—9.

POWIAT KALISKI

ILUSTRACJE

Fotografie wykonali:

J. BUŁHAKÓWNA (fig. 75, 79-86), **I. GOŁDA** (fig. 29, 47, 67, 70, 130, 134, 165-6), **I. GOŁDA** i **W. WOLNY** (fig. 6, 11, 13-4, 19, 21, 24, 30-3, 39-40, 53-6, 58-9, 61, 64-6, 68-9, 71, 77-8, 87, 91, 93-4, 97, 100, 104-7, 109-15, 125, 127-9, 133, 139, 141, 143-5, 149, 151-2, 154, 156, 168), **T. KAZMIERSKI** (fig. 1, 2, 159, 160), **KONSERWATOR WOJEWÓDZKI W POZNANIU** (fig. 17, 41, 49, 51, 150), **J. LANGDA** (fig. 5, 7, 20, 22-3, 27, 38, 73-4, 89, 98-9, 101, 116-24, 138, 155, 64, 167, 169), **F. MAĆKOWIAK** (fig. 8, 18, 45, 48, 50, 52, 63, 92, 95, 102, 135, 140, 158, 161), **MUZEUM NARODOWE W POZNANIU** (fig. 76), **W. WOLNY** (3, 4, 9-10, 15-6, 25-6, 28, 35-7, 42-4, 46, 60, 62, 72, 88, 90, 103, 108, 116, 131, 132, 136, 142, 153, 157, 162-3), **ARCHIWALNE** (fig. 12, 96, 137).
Wszystkie zdjęcia z wyjątkiem fig. 17, 41, 49, 51, 76, 150, w zbiorach **INSTYTUTU SZTUKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK.**

Fig. 1. Kościelec Kaliski, kościół par. 1. poł.
w. XII i w. XVIII. Widok od wsch. (s. 46).

Fig. 2. Kościelec Kaliski, kościół par. Portal
pd. 1. poł. w. XII (s. 47).

Fig. 3. Kalisz, kościół i klasztor franciszkanów po poł. w. XIII, ok. poł. w. XIV i w. XVII. Widok od pn.-wsch. (s. 23).

Fig. 4. Kalisz, kościół franciszkanów po poł. w. XIII, ok. poł. w. XIV i ok. 1630. Widok od pn.-zach. (s. 23),

Fig. 5. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja po 1253, ok. poł. w. XIV, 1612 i 1869-76. Widok od wsch. (s. 19),

Fig. 6. Kalisz, kościół franciszkanów po pol. w. XIII, ok. poł. w. XIV i ok. 1630. Wnętrze prezbiterium (s. 23).

Fig. 7. Kalisz, kościół franciszkanów po pol. w. XIII, ok. poł. w. XIV i ok. 1630. Wnętrze nawy głównej i bocznych (s. 23).

Fig. 8. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja po 1253, ok. poł. w. XIV i 1612. Wnętrze (s. 19).

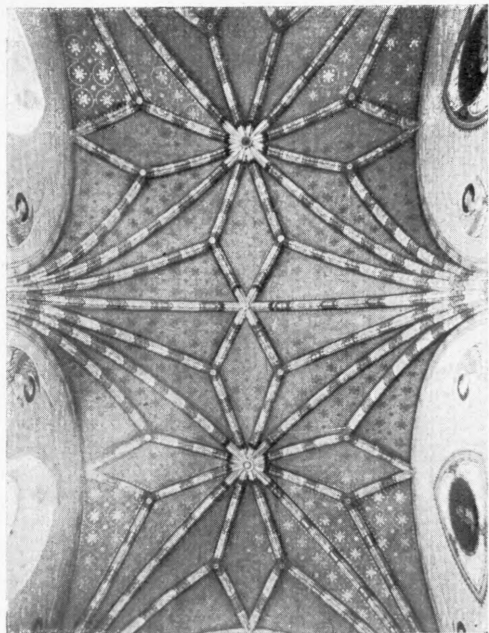

Fig. 9. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Sklepienie prezbiterium w. XVI (s. 19).

Fig. 10. Stawiszyn, kościół par. ok. poł. w. XIV i 2. poł. w. XIX.
Widok od pd. (s. 58).

Fig. 11. Kalinowa, kościół par. 1465—6 i pocz. w. XIX. Widok od
pd.-zach. (s. 10).

Fig. 12. Rajsko, kościół par. 1607 i 1917—24. Widok od wsch. (s. 55).

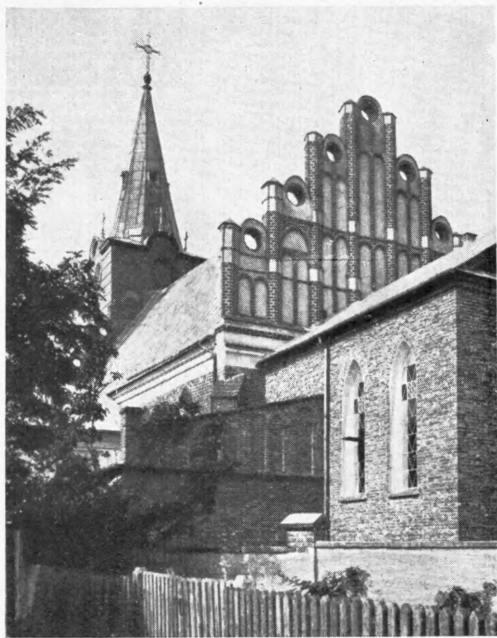

Fig. 13. Iwanowice, kościół par. ok. 1460, 1887 i 1929—30. Widok od wsch. (s. 8).

Fig. 14. Kalisz, kościół pojezuicki arch. J. M. Bernardoni 1587—95. Fasada (s. 31).

Fig. 15. Kalisz, kościół pojezuicki arch. J. M. Bernardoni 1587—95. Widok na prezbiterium (s. 31).

Fig. 16. Kalisz, kościół pojezuicki, arch. *J. M. Bernardoni* 1587—95. Wnętrze (s. 32).

Fig. 17. Kalisz, kościół pojezuicki, arch. *J. M. Bernardoni* 1587—95, oraz budynki dawnego kolegium i korpusu kadetów w. XVII i 1795—7. Widok od pn. (s. 31).

Fig. 18. Kalisz, kościół i klasztor pobernardyński 1594—1622 i w. XVIII. Widok od pn. (s. 27).

Fig. 19. Kalisz, kościół poreformacki. Wnętrze ok. poł. w. XVIII (s. 36).

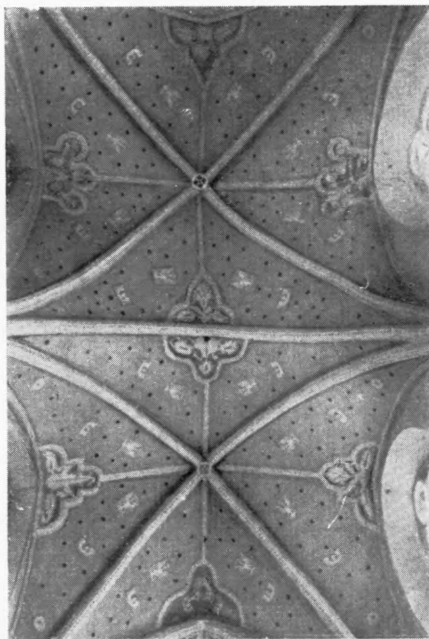

Fig. 20. Kalisz, kościół franciszkanów. Dekoracja stiukowa sklepienia prezbiterium ok. 1630 (s. 23, 24).

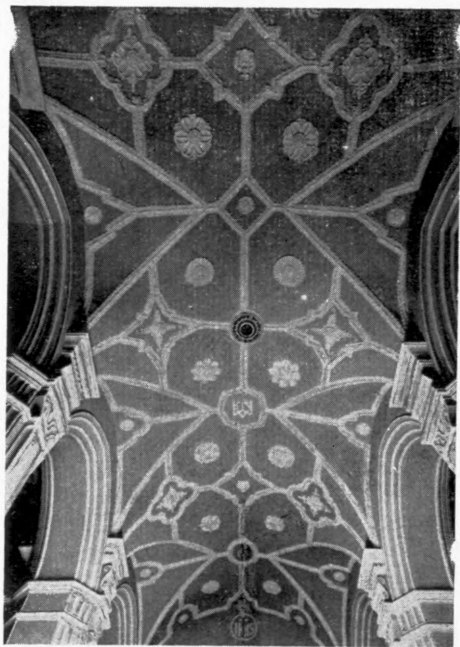

Fig. 21. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Dekoracja stiukowa sklepienia nawy głównej, wyk. A. Fontana 1612 (s. 20).

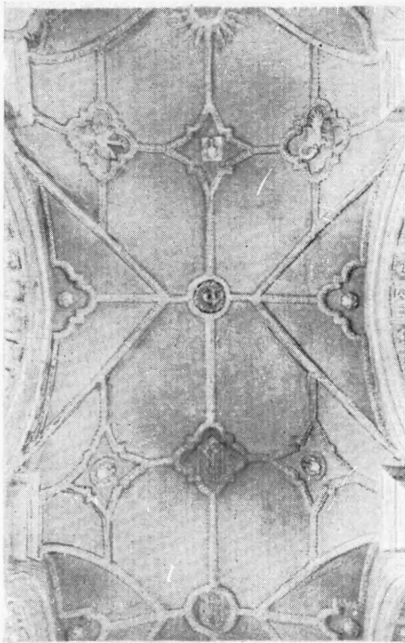

Fig. 22. Kalisz, kościół franciszkanów. Dekoracja stiukowa sklepienia nawy głównej ok. 1630 (s. 24).

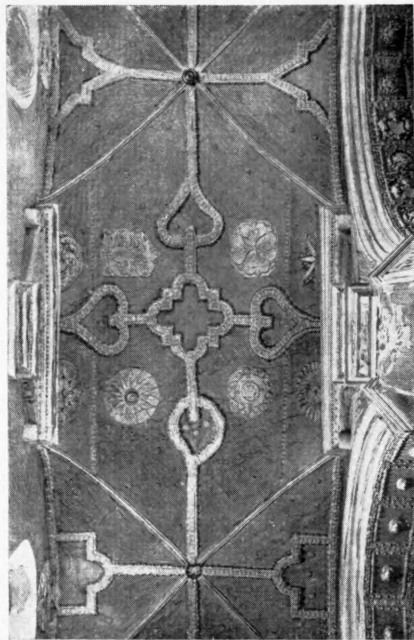

Fig. 23. Kalisz, kościół franciszkanów. Dekoracja stiukowa sklepienia nawy bocznej ok. 1630 (s. 24).

Fig. 24. Koźminek, kościół par. w. XV, ok. 1709 i 1826. Widok od pd.-wsch. (s. 48).

Fig. 25. Kalisz, kościół kolegiacki 1353, 1790 i 1925—6. Widok od pd.-wsch. (s. 15).

Fig. 26. Kalisz, kościół pobernardyński. Wnętrze w. XVIII (s. 29).

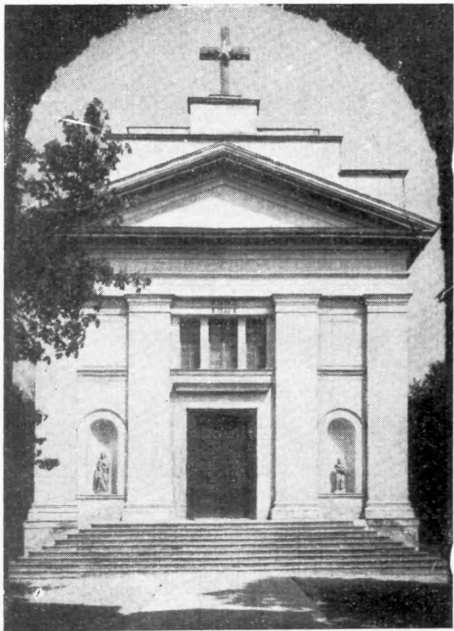

Fig. 27. Goliszew, kościół par., arch. F. Rein-
stein 1825—37. Widok od zach. (s. 8).

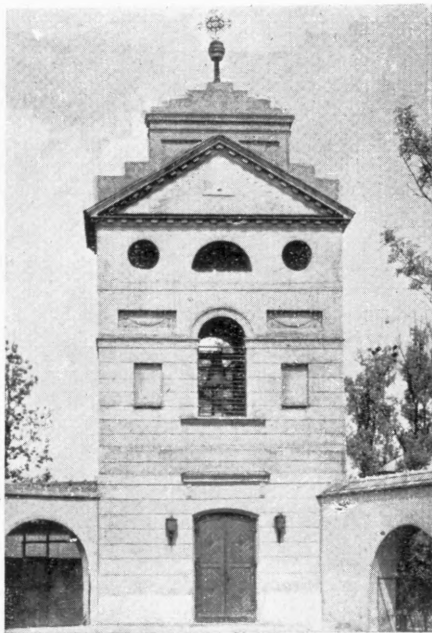

Fig. 28. Kalisz, dzwonnica przy kościele ko-
legiackim, arch. S. Szpilowski (?) ok. 1820
(s. 18).

Fig. 29. Kalisz, kościół pojezuicki. Portal główny 1539 (s. 32).

Fig. 30. Kościelna Wieś, kościół par. Portal do kaplicy ok. 1760 (s. 47).

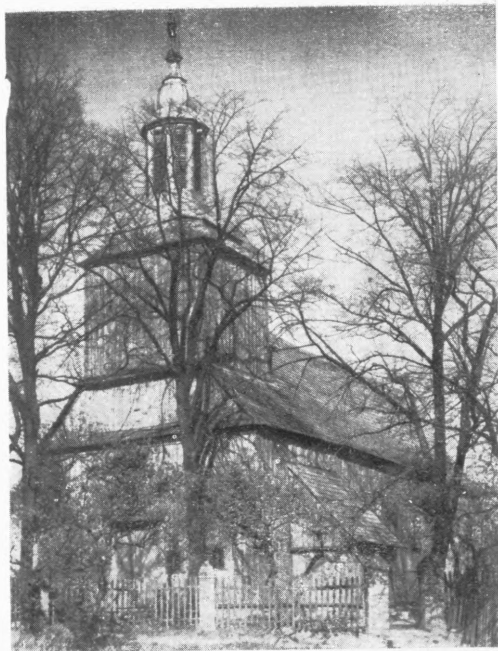

Fig. 31. Blizanów, kościół par. 1532 i 1760. Widok od zach. (s. 1).

Fig. 32. Kamienna, kościół fil. ok. 1595. Widok od pd.-wsch. (s. 45).

Fig. 33. Pamięcin, kościół par. 1727. Widok od pn.-wsch. (s. 53).

Fig. 34. Rychnów, kościół par. 1782. Widok od pd. (s. 56).

Fig. 35. Kalisz, dawny klasztor kanoników laterańskich 1448, 1538—9 i w. XIX. Widok od pd. (s. 22).

Fig. 36. Kalisz, fragment murów miejskich z basztą tzw. „Dorotką” ok. 1350 (s. 39).

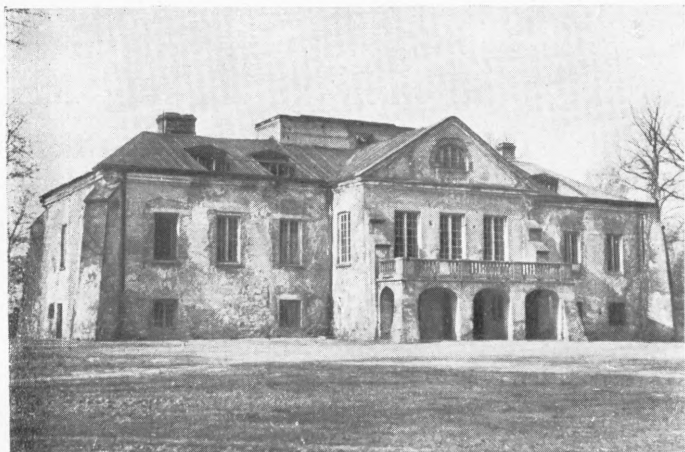

Fig. 37. Kalinowa, dwór 1. poł. w. XVII, w. XVIII, XIX i 1916. Widok od frontu (s. 11).

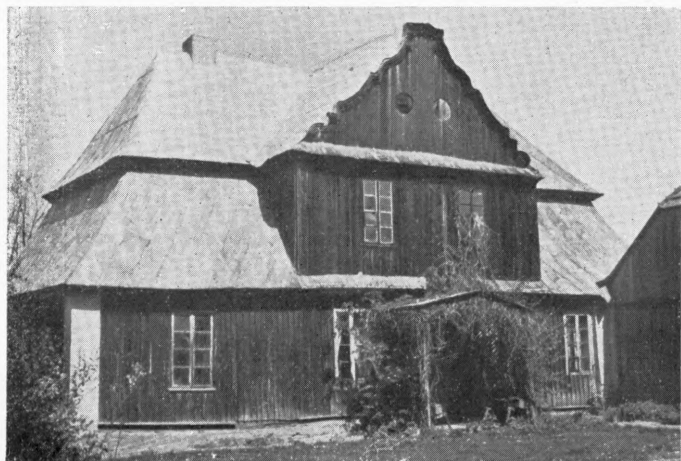

Fig. 33. Giżyce, dwór ok. poł. w. XVIII. Widok od frontu (s. 6).

Fig. 39. Żelazków, dwór 2. poł. w. XVIII i 1. ćw. w. XIX. Widok od frontu (s. 63).

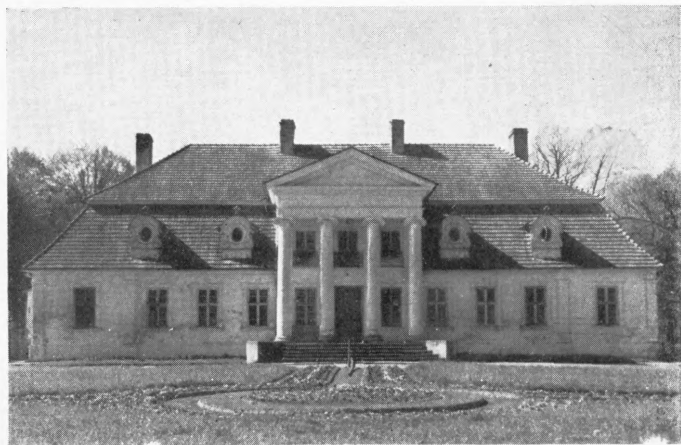

Fig. 40. Koźminek, dwór 2. poł. w. XVIII i arch. J. Heurich mł.
1906—7. Widok od frontu (s. 49).

Fig. 41. Jarantów, dwór 1. poł. w. XIX i w. XX. Widok od frontu
(s. 10).

Fig. 42. Majków, dwór pocz. w. XIX. Widok od ogrodu (s. 50).

Fig. 43. Chwałęcice, dwór koniec w. XVIII (?). Widok od frontu (s. 5).

Fig. 44. Petryki, dwór 1. poł. w. XIX. Widok od frontu (s. 54).

Fig. 45. Kalisz, dworek ul. Winiarska nr 26, arch. J. Jasiński ok. 1830—40. Widok od frontu (s. 43).

Fig. 46. Kalisz, dawny pałac arcybiskupi, arch. *S. Szpilowski* 1824—5. Widok od frontu (s. 33).

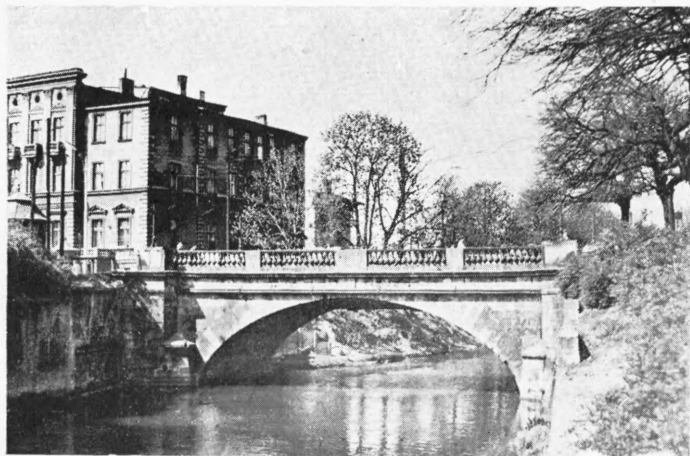

Fig. 47. Kalisz, most na Prośnie, arch. S. Szpilowski i F. Keinstein
1825 (s. 41).

Fig. 48. Kalisz, roгатka wrocławska, arch. S. Szpilowski 1822. Widok
od frontu (s. 42).

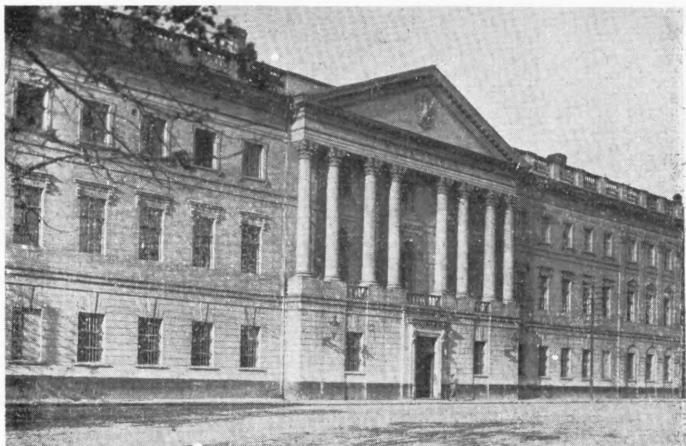

Fig. 49. Kalisz, gmach dawnego trybunału, arch. S. Szpilowski 1820—4. Widok od frontu (s. 39).

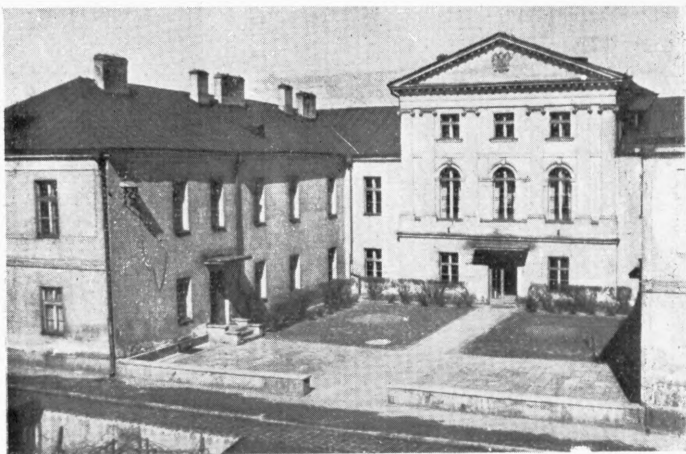

Fig. 50. Kalisz, budynek dawniej szkoły wojewódzkiej, arch. S. Szpilowski ok. 1819. Widok od frontu (s. 40).

Fig. 51. Kalisz, dom ul. Babina nr 1, arch. S. Szpilowski (?) po 1820.
Widok od frontu (s. 42).

Fig. 52. Kalisz, dawny pałac Pułaskich, arch. S. Szpilowski (?) ok.
1820—30. Widok od frontu (s. 42).

Fig. 53. Opatówek, dawna fabryka sukna 1824 (s. 53).

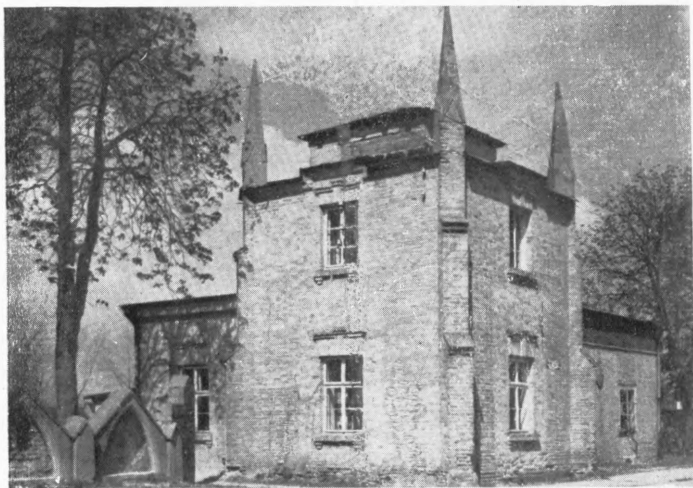

Fig. 54. Opatówek, domek gotycki 1. ćw. w. XIX (s. 53).

Fig. 55. Opatówek, zabudowania folwarczne 1. ćw. w. XIX, arch. *M. Rouget* (?) (s. 52).

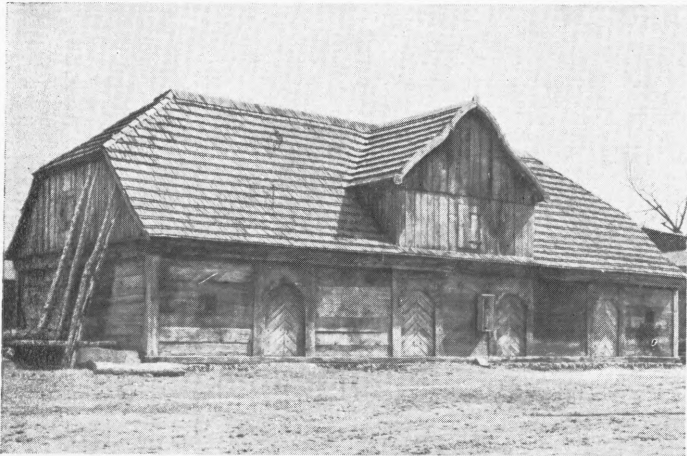

Fig. 56. Majków, spichlerz koniec w. XVIII (s. 51).

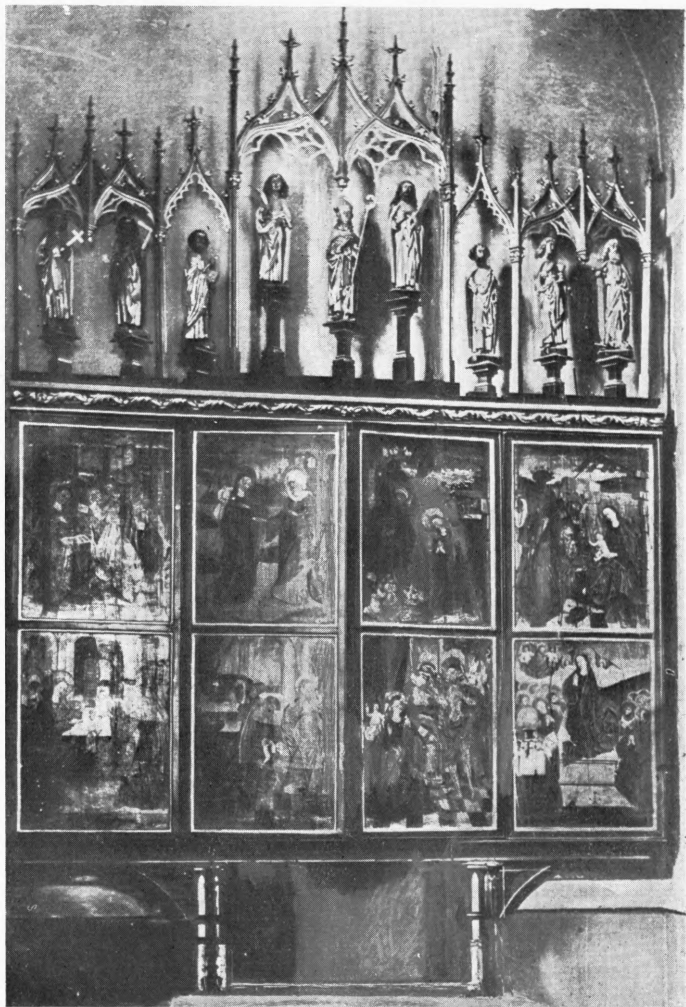

Fig. 57. Kalisz, kościół kolegiacki. Poliptyk ok. 1500 (s. 16).

Fig. 58. Kamienna, kościół fil. Ołtarz główny 1613 (s. 45).

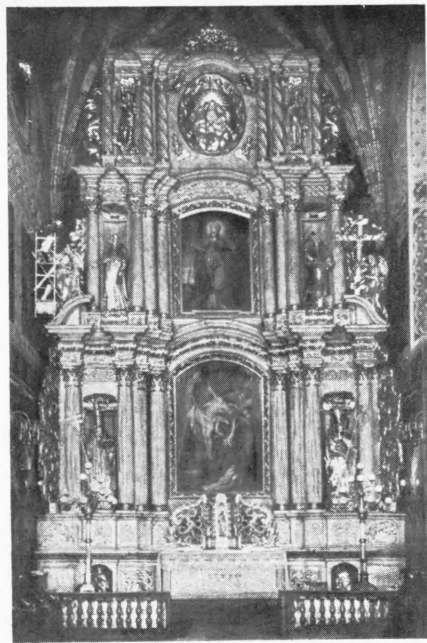

Fig. 59. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Ołtarz główny 1662 (s. 21).

Fig. 60. Kalisz, kościół pojezuicki. Oltarz
główny 1. ćw. w. XVIII (s. 33).

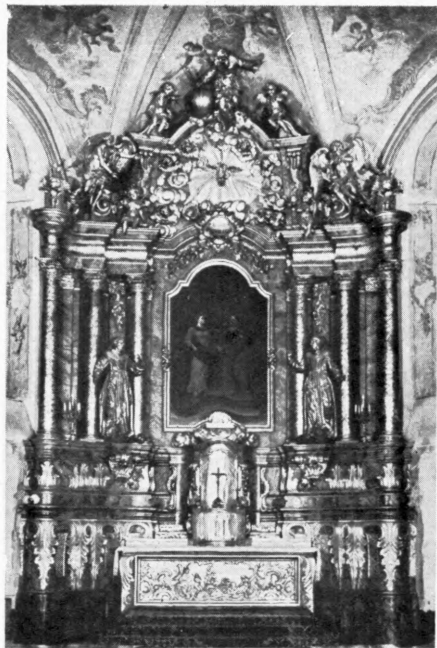

Fig. 61. Kalisz, kościół pobernardyński.
Oltarz główny, wyk. B. Widawski przed
poł. w. XVIII (s. 29).

Fig. 62. Kalisz, kościół kolegiacki. Ołtarz w kaplicy św. Józefa 1790 (s. 16).

Fig. 63. Kalisz, kościół kolegiacki. Ołtarz główny 1829 (s. 16).

Fig. 64. Pamięcin, kościół par. Ołtarz boczny
2. poł. w. XVIII (s. 54).

Fig. 65. Strzałków, kościół fil. Ołtarz
boczny ok. 1754 (s. 63).

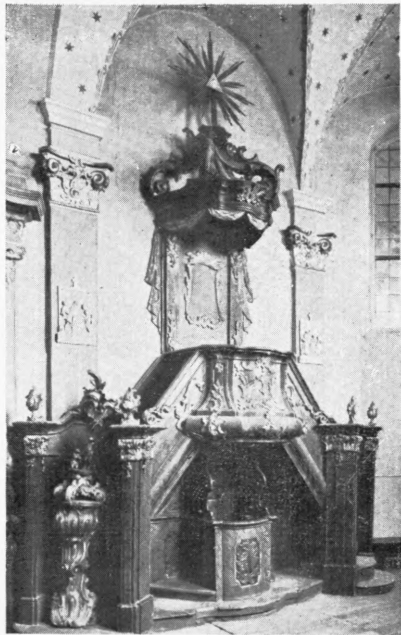

Fig. 66. Kościelna Wieś, kościół par.
Ambona, konfesjonał i chrzcielnica ok.
1760 (s. 48).

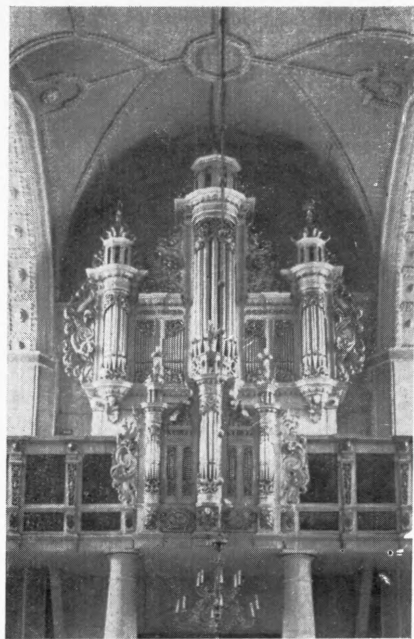

Fig. 67. Kalisz, kościół franciszkanów.
Chór muzyczny 1. poł. w. XVII (s. 25).

Fig. 68. Iwanowice, kościół par. Chrzcielnica 1460 (s. 9).

Fig. 69. Iwanowice, kościół par. Kropielnica 1464 (s. 9).

Fig. 70. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja.
Feretron 2. poł. w. XVIII (s. 22).

Fig. 71. Kalisz, kościół poreformacki.
Epitafium w. XVIII/XIX (s. 36).

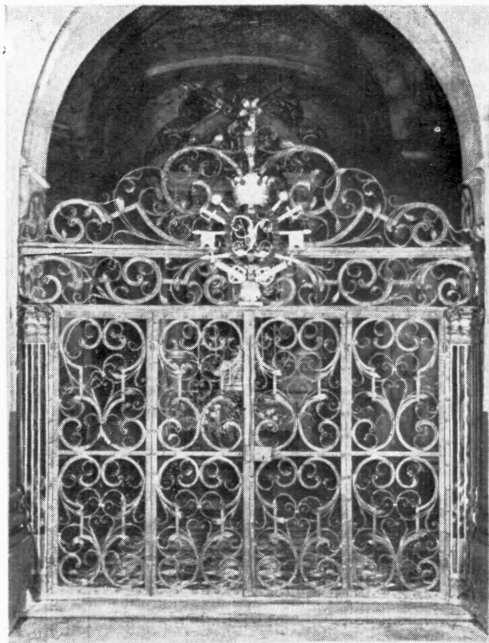

Fig. 72. Kalisz, kościół poreformacki. Krata do kaplicy ok. 1735 (s. 37).

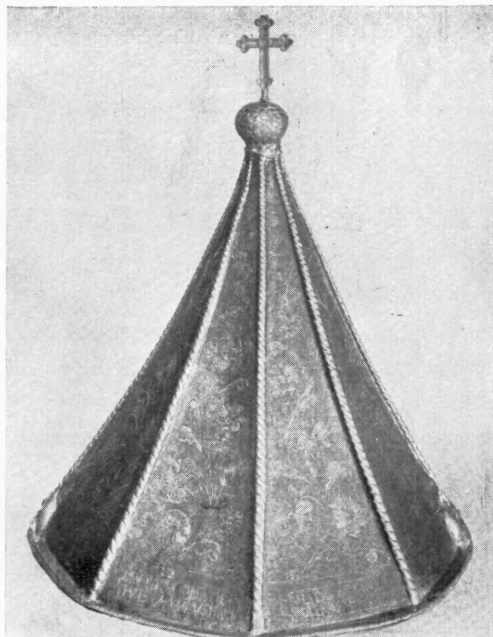

Fig. 73. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Pokrywa chrzcielnicy, wyk. A. Ulidowski i T. Siwczynski 1719 (s. 22).

Fig. 74. Godziesze, kościół par. Skrzynia w. XV (s. 7).

Fig. 75. Kalisz, kościół kolegiacki. Predella tryptyku z postaciami
śś. Anny Samotrzec, Jadwigi Śląskiej i Marty 2. w. XVI (s. 16).

Fig. 76. Kalisz, kościół kolegiacki. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem zw. „Ab igne“ 1424 (s. 17).

Fig. 77. Iwanowice, kościół par. Obraz Misericordia Domini ok. 1460 (s. 9).

Fig. 78. Dębe, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 2. poł. w. XV (s. 5).

Fig. 79. Kalisz, kościół kolegiacki. Katedra polptyku ze sceną Zwiastowania ok. 1500 (s. 16).

Fig. 80. Kalisz, kościół kolegiacki. Kwaterna polptyku ze sceną Hołdu Trzech Króli ok. 1500 (s. 16).

Fig. 81. Kalisz, kościół kolegiacki. Kwaterna poliptyku ze sceną Pojmania ok. 1500 (s. 16).

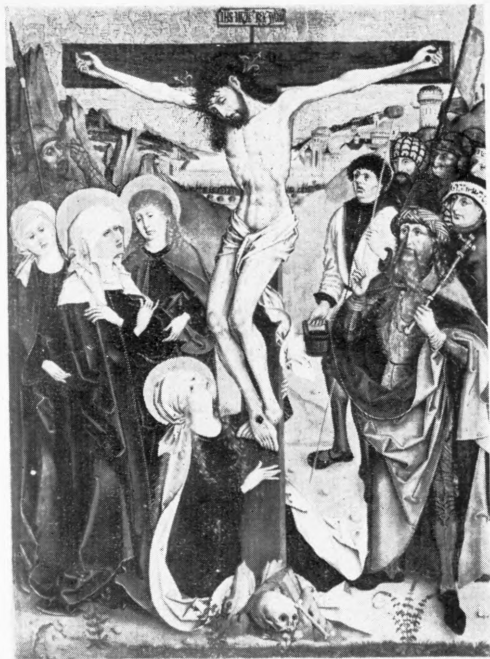

Fig. 82. Kalisz, kościół kolegiacki. Kwaterna poliptyku ze sceną Ukrzyżowania ok. 1500 (s. 16).

Fig. 83. Kalisz, kościół kolegiacki. Skrzydło tryptyku z postacią św. Marcina koniec w. XV (s. 16).

Fig. 84. Kalisz, kościół kolegiacki. Skrzydło tryptyku z postacią św. Augustyna koniec w. XV (s. 16).

Fig. 85. Kalisz, kościół kolegiacki. Skrzydło tryptyku z postacią św. Andrzeja 2. św w. XVI (s. 16).

Fig. 86. Kalisz, kościół kolegiacki. Skrzydło tryptyku z postacią św. Bartłomieja 2. św w. XVI (s. 16).

Fig. 87. Rajsco, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok. poł. w. XVI (s. 56).

Fig. 88. Kalisz, cerkiew. Ikona Matki Boskiej Tychwińskiej pocz. w. XVII (s. 38).

Fig. 89. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Obraz Drogi Krzyżowej koniec w. XVI (s. 22).

Fig. 90. Pamięcin, kościół par.
Obraz Matki Boskiej z Dzie-
ciątkiem w. XVI (s. 54).

Fig. 91. Kalisz, kościół kolegiacki. Obraz
Naigrawania z Chrystusa 1. poł. w. XVII
(s. 17).

Fig. 92. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Obraz Zdjęcia z Krzyża, pracownia P. P. Rubensa ok. 1620 (s. 21).

Fig. 93. Kalisz, kościół franciszkanów. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem, mal. K. Kurcz pocz. w. XVII (s. 25).

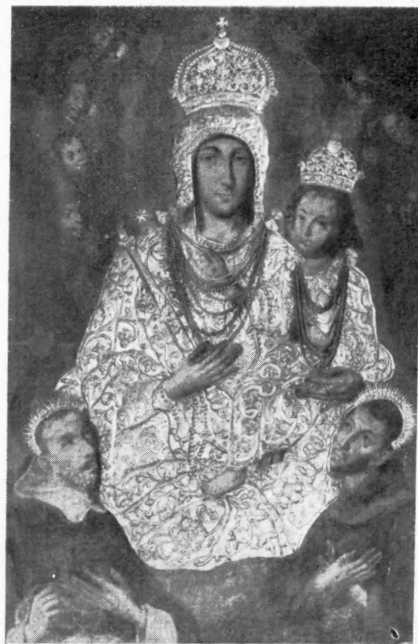

Fig. 94. Staw, kościół par. Obraz Matki Boskiej adorowanej przez św. Dominika i Franciszka 1. poł. w. XVII (s. 58).

Fig. 95. Blizanów, kościół par. Obraz Koronacji Matki Boskiej 1. ćw. w. XVII (s. 1).

Fig. 96. Kalisz, kościół pobernardyński. Obraz św. Antoniego, mal. S. Ratajski 1658 (s. 29).

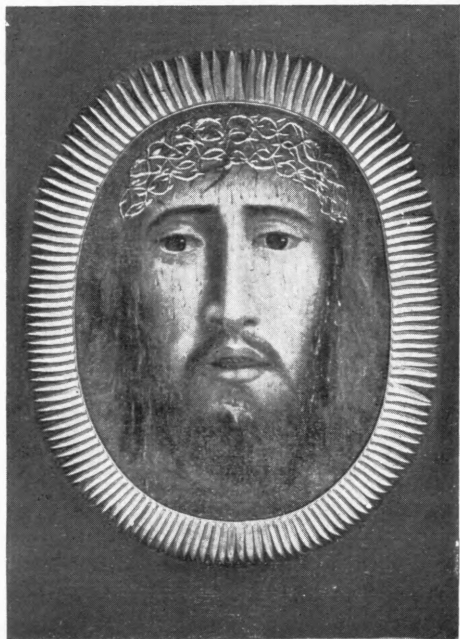

Fig. 97. Kalisz, kościół franciszkanów. Obraz Oblicza Chrystusa w. XVII (s. 25).

Fig. 98. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Obraz Oblicza Chrystusa w. XVII, rama 2. poł. w. XVIII (s. 21).

Fig. 99. Kalisz, kościół franciszkanów. Obraz Śmierci św. Franciszka ok. 1640 (s. 25).

Fig. 100. Kalisz, kościół par. św. Mikołaja. Obraz Adoracji Matki Boskiej przez św. Paschalisa, mal. B. Jatkowski ok. 1715 (s. 22).

Fig. 101. Stawiszyn, kościół par. Obraz Św. Rodziny w. XVIII (s. 59).

Fig. 102. Kalisz, kościół kolegiacki. Obraz Suplikacji do św. Józefa, mal. J. Godzki ok. 1790 (s. 17).

Fig. 103. Kalisz, kościół pobernardyński. Polichromia sklepienia nawy głównej, mal. W. Zebrowski 3. ćw. w. XVIII (s. 29).

Fig. 104. Kalisz, kościół kolegiacki. Portret prymasa Stanisława Karnkowskiego w. XVIII (s. 17).

Fig. 105. Kalisz, kościół kolegiacki. Portret Marianny Zbijewskiej zm. 1782 (s. 17).

Fig. 106. Brudzew, kościół par. Portret Wawrzyńca Czarnieckiego 1783 (s. 4).

Fig. 107. Strzałków, kościół fil. Portret Ignacego Zaremby 4. ćw. w. XVIII (s. 60).

Fig. 108. Kalisz, kościół kolegiacki. Portret bpa
Walentego Bończy Tomaszewskiego, mal. *J. Sikorski* 1839 (s. 17).

Fig. 109. Piątek Wielki, kościół par. Portret
księdza, mal. *J. Bąkowski* 1847
(s. 55),

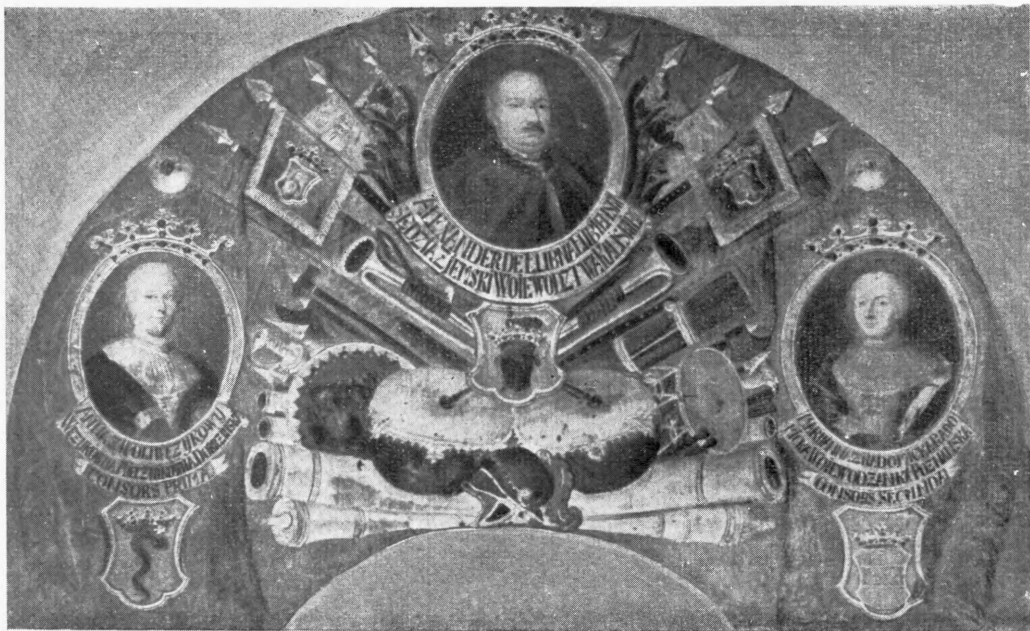

Fig. 110. Kalisz, kościół pobernardyński. Epitafium Łubieńskich 2. ćw. w. XVIII (s. 30).

Fig. 111. Stawiszyn, kościół par.
Rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem koniec w. XV (s. 59).

Fig. 112. Lipie, kościół fil. Rzeźba
Matki Boskiej z Dzieciątkiem ok.
1500 (s. 50).

Fig. 113. Stawiszyn, kościół par. Rzeźba św. Józefa koniec w. XV (s. 59).

Fig. 114. Stawiszyn, kościół par. Rzeźba św. Jadwigi koniec w. XV (s. 59).

Fig. 115. Stawiszyn, kościół par. Rzeźba św. Jana Chrzciciela koniec w. XV (s. 59).

Fig. 116. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. apostoła
koniec w. XV (s. 16).

Fig. 117. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. Bartłomieja
koniec w. XV (s. 16).

Fig. 118. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. Pawła
koniec w. XV (s. 16).

Fig. 119. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. Piotra koźnic w. XV (s. 16).

Fig. 120. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. apostoła koźnic w. XV (c. 16).

Fig. 121. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. apostoła koźnic w. XV (s. 16).

Fig. 122. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. apostoła
koniec w. XV (s. 16).

Fig. 123. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. biskupa
koniec w. XV (s. 16).

Fig. 124. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba św. apostoła
koniec w. XV (s. 16).

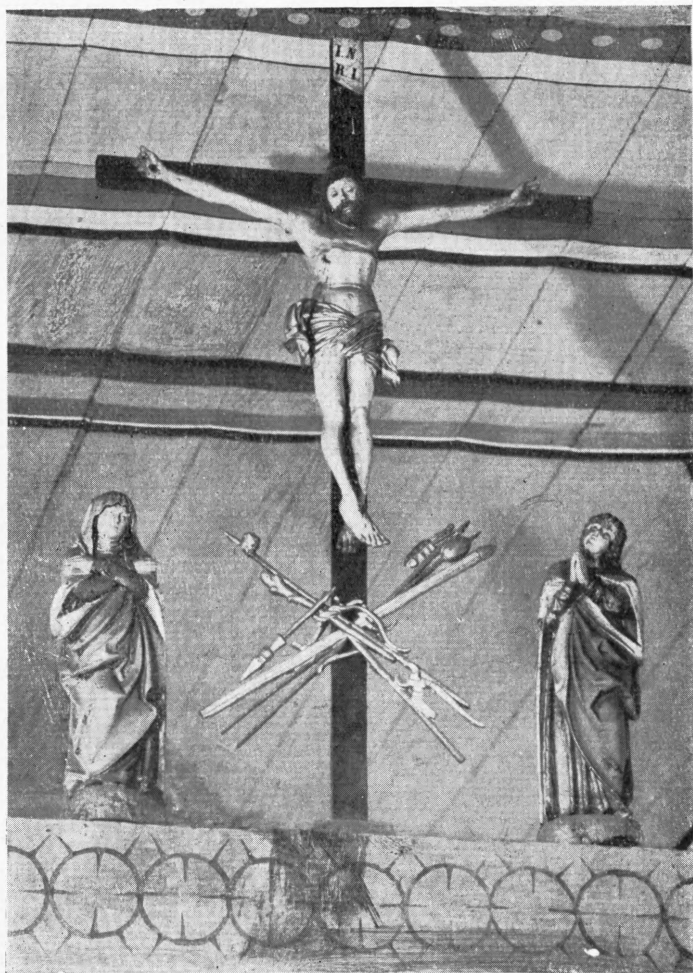

Fig. 125. Godziesze, kościół par. Belka tęcząwa z krucyfiksem i rzeźbami Matki Boskiej i św. Jana pocz. w. XVI (s. 7).

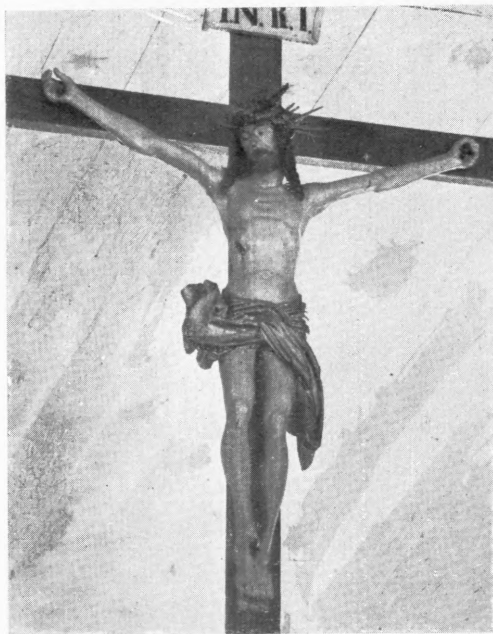

Fig. 126. Kosmów, kościół par. Krucyfiks koniec w. XV (s. 46).

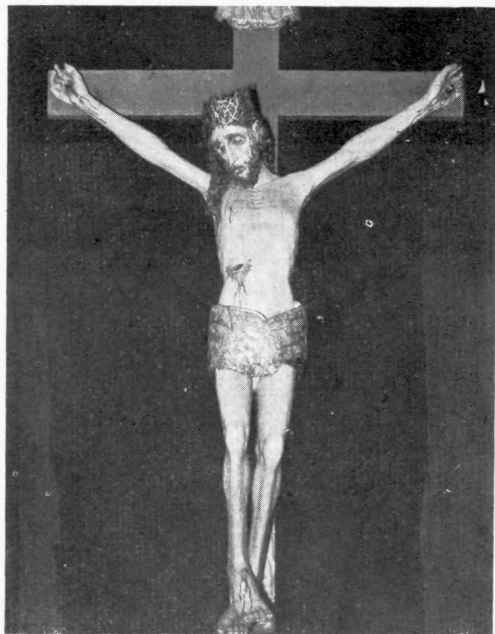

Fig. 127. Rajsco, kościół par. Krucyfiks koniec w. XV lub pocz. w. XVI (s. 56).

Fig. 123. Rajsko, kościół par. Płaskorzeźba Rodziny Marii pocz. w. XVI (s. 56).

Fig. 129. Lipe, kościół fil. Herma świętej
pocz. w. XVI (s. 50).

Fig. 130. Kalisz, kościół pobernardyński. Rzeźba
Pietà pocz. w. XVI (s. 29).

Fig. 131. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba
Pietà barokowa
(s. 16).

Fig. 132. Blizanów, kościół par. Rzeźba
Matki Boskiej ludowa, dłuta A. Babiarczyka
ok. 1940 (s. 1).

Fig. 133. Kościelec Kaliski, kościół par. Rzeźba Chrystusa Frasobliwego ludowa (s. 47).

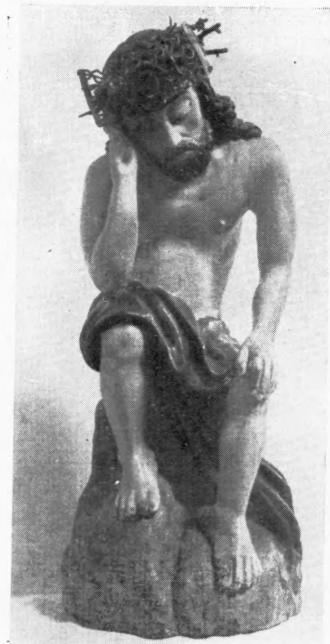

Fig. 134. Kalisz, kościół kolegiacki. Rzeźba Chrystusa Frasobliwego ludowa (s. 17).

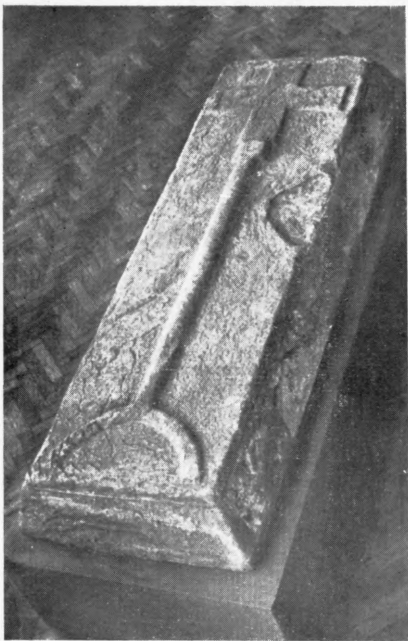

Fig. 135. Kalisz, Muzeum Ziemi Kaliskiej. Płyta nagrobna w. XII/XIII z nieistniejącej kolegiaty św. Pawła (s. 44).

Fig. 136. Kalisz, kościół pojezuicki. Płyta nagrobna Jana i Katarzyny Ciświckich 1575 (s. 33).

Fig. 137. Iwanowice, kościół par. Nagrobek Potworowskich: Pawła zm. 1595 i Katarzyny zm. 1596 (s. 9).

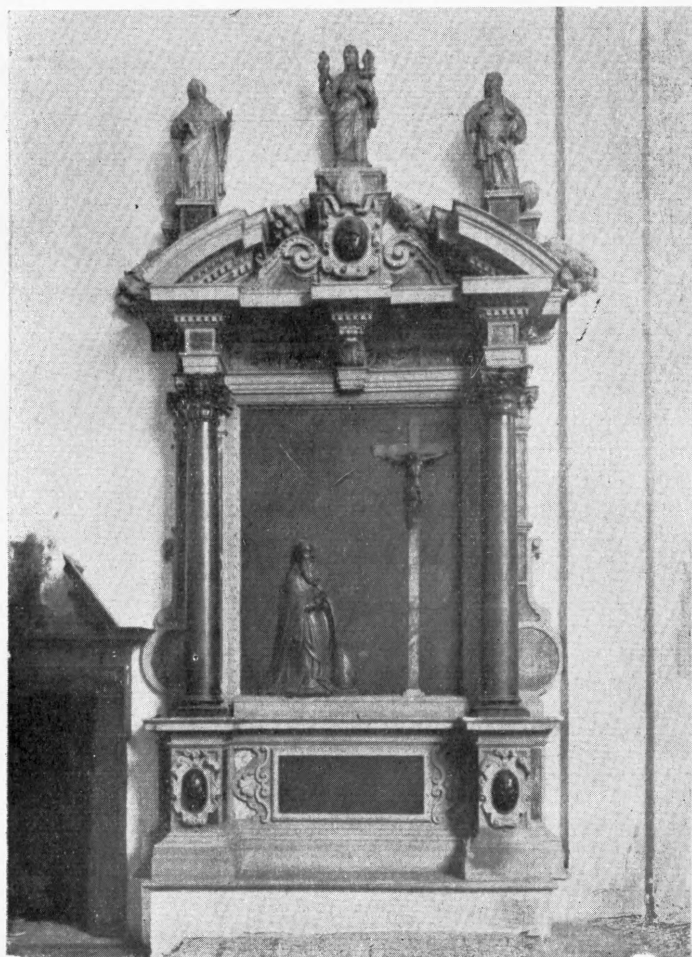

Fig. 138. Kalisz, kościół pojezuicki. Nagrobek prymasa Stanisława Karnkowskiego 1611 (s. 33).

Fig. 139. Iwanowice, kościół par. Płyty nagrobne Potworowskich w. XVI/XVII (s. 9).

Fig. 140. Kalisz, kościół franciszkanów. Epitafium Piotra Bolelickiego zm. 1600 (s. 25).

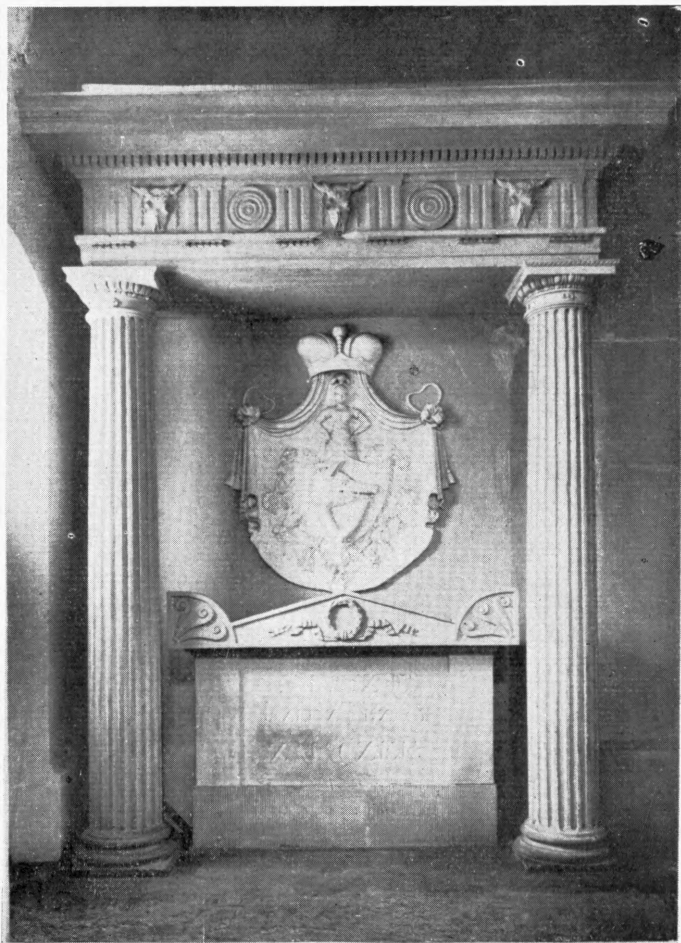

Fig. 141. Opatówek, kościół par. Nagrobek gen. Józefa Zajaczka
zm. 1826 (s. 52).

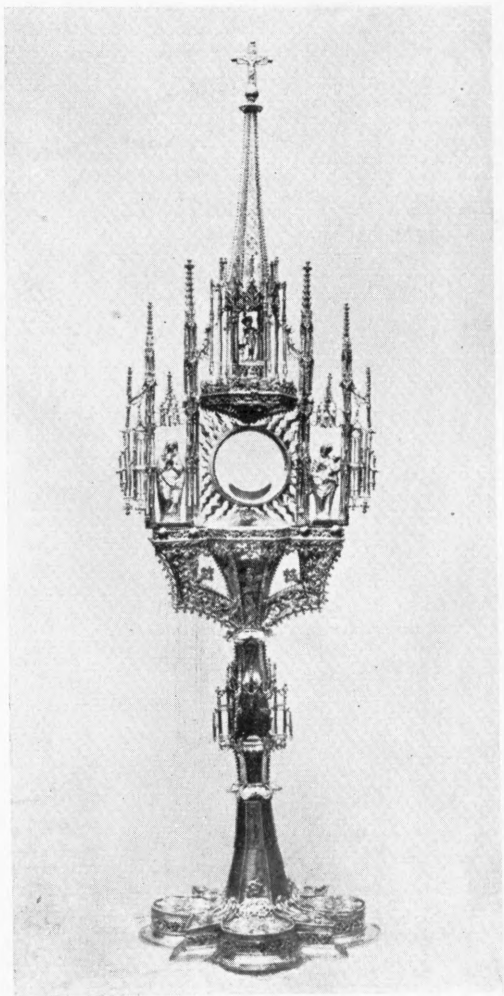

Fig. 142. Kalisz, kościół kolegiacki. Monstrancja
pocz. w. XVI (s. 17).

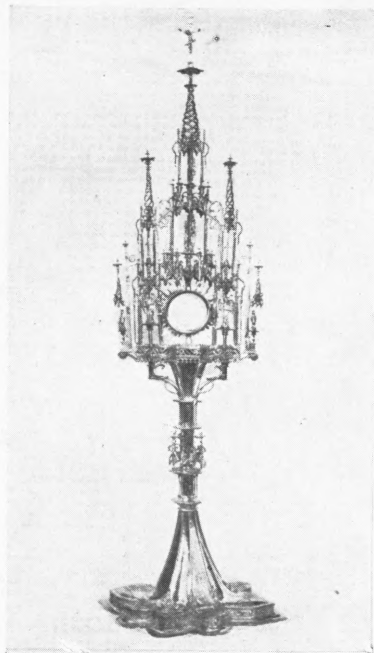

Fig. 143. Opatówek, kościół par.
Monstrancja 1597 (s. 52).

Fig. 144. Kalisz, kościół par. św.
Mikołaja. Monstrancja 1. poł. w.
XVII (s. 22).

Fig. 145. Borków Stary, kościół par. Monstrancja sprzed 1643 (s. 3).

Fig. 146. Kalisz, kościół kolegiacki. Monstrancja, złotnik H. P. Junge 1674 (s. 17).

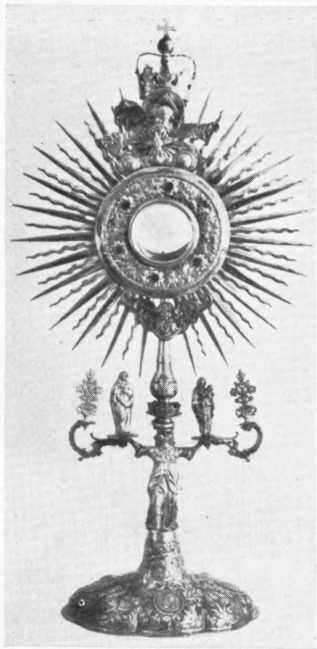

Fig. 147. Kalisz, kościół po-
reformacki. Monstracja w.
XVII/XVIII (s. 37).

Fig. 148. Dęba, kościół par.
Monstrancja, złotnik J. Ch.
Jancke st. ok. 1780 (s. 5).

Fig. 149. Iwanowice, kościół
par. Monstrancja 1826 (s. 9).

Fig 150. Kalisz, kościół kolegiacki. Kielich 1363 (s. 18).

Fig. 151. Kościelna Wieś, kościół par. Kielich w. XV (s. 48).

Fig. 152. Godziesze, kościół par. Kielich pocz. w. XVI (s. 7).

Fig. 153. Kalisz, kościół pobernaldyński. Kielich 1599 (s. 30).

Fig. 154. Rajska, kościół par. Kielich ok. poł. w. XVII (s. 56).

Fig. 155. Kalisz, kościół kolegiacki. Kielich 1673 (s. 18).

Fig. 156. Kielisz, kościół kolegiacki. Kielich 2. poł. w. XVIII (s. 18).

Fig. 157. Borków Stary, kościół par. Kielich 1746 (s. 3).

Fig. 158. Kal'sz, kościół poreformacki. Puszka ok. poł. w. XVIII (s. 37).

Fig. 159. Kalisz, kościół kolegiacki. Patena, złotnik Konrad z Łądu przed 1200, awers (s. 18).

Fig. 160. Kalisz, kościół kolegiacki. Patena, złotnik *Konrad* z Łądu przed 1200, rewers (s. 18).

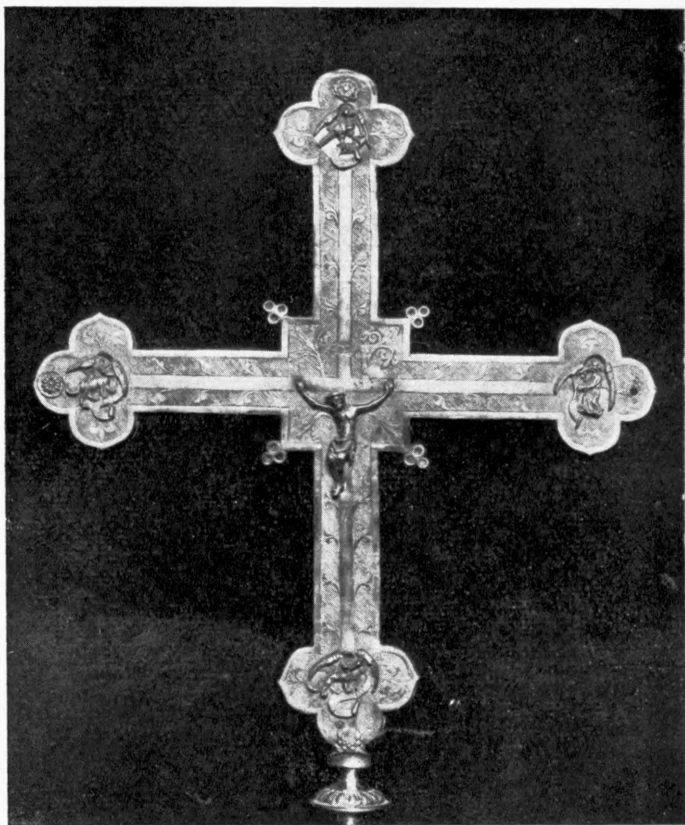

Fig. 161. Kalisz, kościół kolegiacki. Krzyż pacyfikału w. XIV (s. 18).

Fig. 162. Kalisz, kościół kolegiacki. Misa pocz. w. XVI (s. 18).

Fig. 163. Kalisz, kościół kolegiacki. Świecznik, ludwisarz K. Oldendorf 1598 (s. 17)

Fig. 164. Kalisz, kościół kolegiacki.
Ornat w. XVII (s. 18).

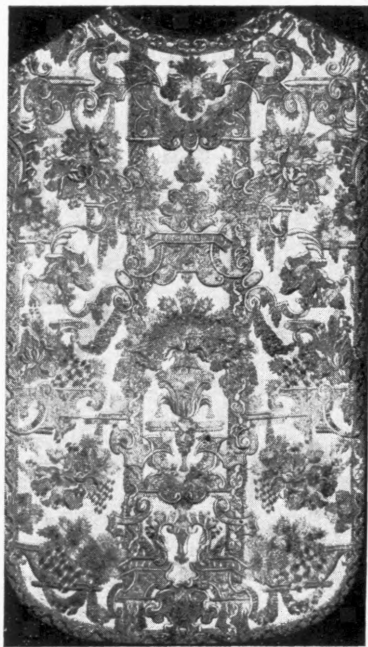

Fig. 165. Kalisz, kościół kolegiacki.
Ornat 2. ćw. w. XVIII (s. 18).

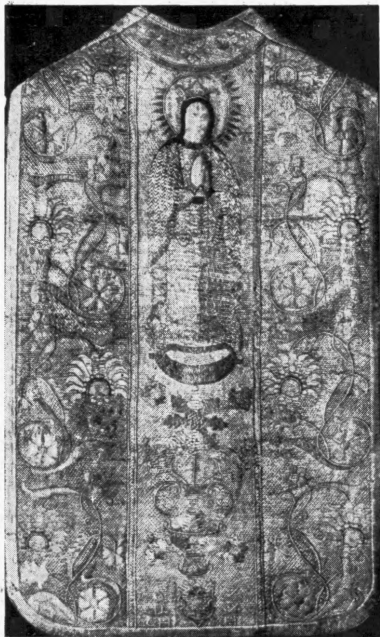

Fig. 166. Kalisz, kościół franciszkański. Ornat w. XVIII (s. 26).

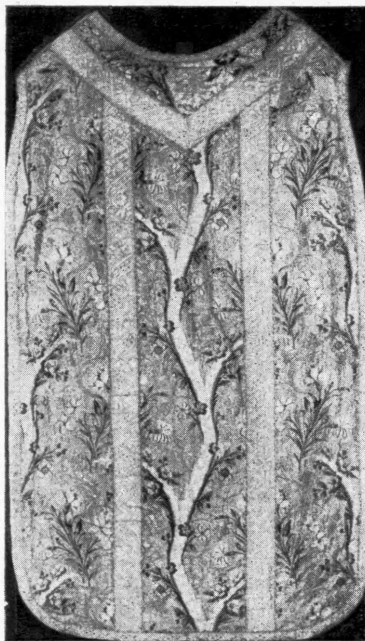

Fig. 167. Kalisz, kościół kolegiacki. Ornat 2. poł. w. XVIII (s. 18).

Fig. 168. Dębe, kościół par. Welum ok. 1600 (s. 5).

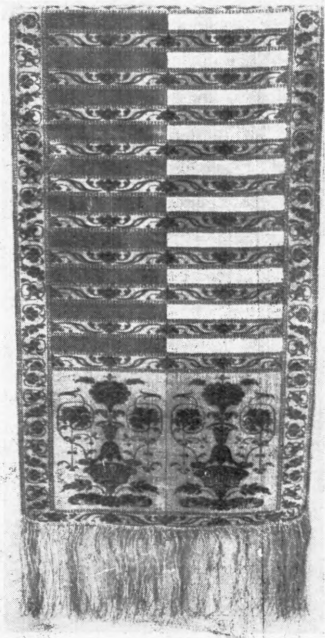

Fig. 169. Kałisz, kościół kolegiacki. Fragment pasa kontuszowego, F. Selimund 4. ćw. w. XVIII (s. 18).